

Turkish Studies

Language / Literature

Volume 13/12, Spring 2018, p. 631-681

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13228>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Mart 2018

✓ Accepted/Kabul: Haziran 2018

✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Galip GÜNER – Doç. Dr. Gül Banu DUMAN – Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN - Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan YAPICI

This article was checked by iThenticate.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ “DÖRT İMAM” EFSANESİ (DİL İNCELEMESİ-ÇEVRIYAZI-TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM)

*Ümit EKER**

ÖZET

Türklük bilimi literatüründe Türklerin Müslüman oluş sürecini anlatan tezkire, masal, efsane vb. çeşitli eserler bulunmaktadır. Bu eserlerde, yaşanan tarihî olaylar zaman zaman destani bir üslup kazanmış, dilden dile nesilden nesile sözlü kültür yoluyla taşınarak da çeşitlenmiştir. Özellikle Doğu Türkistan’da bulunan Uygur Türkleri arasında efsaneleşmiş “Dört İmam” adında bir eser vardır. Bu eserde Nasreddin, Zuhreddin, Kıvameddin, Muineddin adlarındaki dört imamın Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Hân zamanında Kaşgar, Yarkent, Hoten, Uçatlık şehirlerini Müslümanlaştırmaları anlatılmaktadır. Bu dört imam Medâyin şehrini başkent yaparak Kaşgar ve civarını fetih faaliyetlerinde bulunmuşlar, yaptıkları pek çok savaş sonucunda bölgeyi Müslümanlaştırmışlardır. İmamların İslam’ı yaymak adına gösterdikleri bu büyük çaba bir müddet sonra efsaneleşmiş ve zaman zaman tarihî gerçekliğinden ayrılarak olağanüstü şekle bürünmüştür.

Dört İmam efsanesinin bugüne kadar Çağatay Türkçesiyle ve Yeni Uygur Türkçesiyle yazılmış toplam dört nüshası tespit edilmiştir. Bu çalışmada Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir nüsha ele alınacak, diğerleri de giriş bölümünde tanıtılacaktır. Çalışmanın amacı, hem Türklerin Müslüman oluş süreciyle ilgili tarihî olayların anlaşılmasına destek olmak hem de bu sahadaki bir metni dil özellikleri yönüyle ortaya koyarak Çağatay Türkçesi literatürüne katkıda bulunmaktır.

Çalışma dil incelemesi, çevriyazı ve Türkiye Türkçesine aktarım bölümlerinden oluşmaktadır. Dil incelemesi bölümünde metinde öne çıkan ses ve şekil bilgisi özellikleri incelenecektir. Çevriyazı bölümünde

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, El-mek: umiteker@hotmail.com

metnin çevriyazısı yapılacak, ardından diğer bölümde de metin Türkiye Türkçesine aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Çağatayca, Dört İmam, Türklerin Müslüman Oluşu.

THE LEGENDARY OF "FOUR IMAMS" WRITTEN IN CHAGATAI TURKISH (THE LANGUAGE ANALYSIS-TRANSCRIPTION- TRANSFER TO TURKEY'S TURKISH)

ABSTRACT

In the literature of Turkism (Turcology), there are various works such as the collection of biographies, the myths(tales), legends which narrate the process of being Muslim of Turks. In these works, the historical events that have taken place have gained a legendary style from time to time, and they have also been diversified by being transferred from generation to generation through the genre oral culture. In particular there is a work called "Four Imams" which is legendary among Uyghur Turks in East Turkestan. In this work, four imams named Nasreddin, Zuhureddin, Kivâmeddin, Muineddin are told that they have islamized he Kashgar, Yarkent, Hoten and Uçatlık cities in the time of Yusuf Kadir Khan, the ruler of Karahanid. These four imams made the city of Madâyin the capital and engaged in activities of conquest of Kashgar and its vicinity, muslimized(islamized) the region as a result of many wars they did. This great effort which Imams have shown to spread Islam has been legendary after a while, and has occasionally been separated from its historical reality and embodied in extraordinary forms.

A total of four copies of the Four Imams legends writtenin Chagatai Turkish and New Uyghur Turkish have been determined. In this study, a copy written in chagatai Turkish will be handled and the others will be introduced at the entrance. The aim of the study is to contribute both to the understanding of the historical events related to the Muslim formation process of the Turks and contributing to the literature of Chagatai Turkish by revealing a text in respect of its language features in this field.

Study language analysis is composed of the sections of transcription and to the transfer of Turkey's Turkish. In the section of language study, the voice and shape information features that are highlighted in the text will be examined. In the transcription section, the transcription of the text will be carried out, and then in other part, the text will be transferred to Turkey's Turkish.

STRUCTURED ABSTRACT

Introduction

Many works that are about the Islamization process of the Turks have been put down on paper throughout the history of the Turkish language. The work called "Four Imams" which has been studied on is one of them. The events described in the work carry an epic character in

some places as they were dealing with the struggles to spread Islam. However, the differentiation, enrichment and occasional extraordinary qualifications of the events in the imagination of the people make the work a “legend”.

The work was formed around four people named Nasreddin, Zuhureddin, Kivameddin and Muineddin, who were greatly respected by Joseph Kadir Khan and the people in the region because of their heroisms and religious sciences during the reign of Yusuf Kadir Khan (1026-1032). These four people made a great contribution to the Muslimization of the Kashgar, Yarkent, Hoten and Uçatlık cities of the Karahanid state.

There are four copies available written by Chagatai Turkish. In addition, the work was translated into the new Uyghur Turkish and published in the magazine of Uyghur Public Legendary Narratives, Kök Yalılık Böre by the Xinjiang People's Publishing House in 2006. The copies written by Chagatai Turkish are in the Turkish Writings section in the Oxford-Bodleian Library in England. Based on the language characteristics of these manuscripts, it can be said that they were written out in XVIII. centuries. In other words, it is considered that these copies were put down on paper in the post -classical period of Chagatai Turkish.

The copy that is subject of this work is available in the among the 50th to 65th varakas (thin, bright leaves) of the work registered as *Tezkire-i Satuḡ Bugra Hân* in Ms. Ind. Inst. Turk 8 in Turkish Writings, England Oxford-Bodleian Library. The writer of the work is Molla Hacı

Method

In the first part of the study, the language features determined in the work will be discussed, in the second part, the transcription of the work will be carried out, in the third part, the work will be transferred to Turkey's Turkish. In addition, the facsimile of the work will also be given so that the transcriptional text can be compared with the original Arabic text. Through this work, it was aimed at both contributing to the information about accepting Islam of Turks and expanding the information about Chagatai Turkish by revealing the language characteristics in the work.

Findings and Discussion

The language features that stand out in the work are as follows:

1. The phonetic substitution of the “b, p, f” lip consonants: It is seen that the consonants of the lips in the text are substituting: The words that the “b > p” change is seen are as follows: pik “mister” 13b/13; Pildiler. “They knew.” 9b/5; Pitdiler. “They wrote” 2b/4; pi-hüş “unconscious, fainted” 15a/10, 16a/1; pi-tāḡat “weak, powerless” 8a/13. The words that the “p > f” change is seen are as follows: Taftılar. “They found.” 7a/13; tofraḡlar “lands, soils” 15a/8; Feydā boldı. “Appeared, emerged.” 3b/15; fulād “steel” 6a/11.

2. e > i: It is not possible to determine the vowel which is expressed as a closed e- vowel from spelling in the Turkish language literature. The vowel in the first syllable of the words was written as (ɛ) in some words, no markers were used in some words. The spelling in the transcript of the text, has been preserved as it is, and no markings were also used.

The examples that are considered to have been completed the

phonetic substitutions are as follows: Bar idi. "He arrived." 8a/1; Hüb imes. "Not beautiful." 2b/5, 3a/10, 8b/5, 6; Didiler "They said." 2a/3; ilçini "the ambassador" 9a/8; Kiter. "Goes." 16b/14; tive "camel" 12a/2. **The examples that are considered to have not been completed the phonetic substitutions are as follows:** keçe "night" 9b/12; Keldi. "He came." 2b/11; Ketti. "He went." 9b/12; ne "what" 2a/15, 2b/1; yetti. "Reached." 2b/1.

3. Shortening of long vowel in Arabic and Persian words: The long vowels in some Arabic and Persian quotation words were shortened: firler < pîrler "the old ones, elderly people", "13a/15; pi-hüş < bi-hüş "fainted, unconscious" 15a/10, 16a/1; tarafdın < tarâfdın "from the side of" 5a/10, 10b/7, 11a/4

4. The preposition of suspicion "ekin": The prepositions of "e(r)ki ~ e(r)ki ~ i(r)kin" which have been used since ancient Turkish and have not been related to Persian "ki" have been encountered in two sentences in the text: Kelürler mükin yâ yok mu ikin? "I wonder whether they will come or not?" 3b/14; Leşker-i İslâm hem-râh bolur mukin? "I wonder whether or not the Islamic army sets out?" 2a/1, 2.

5. The view of the "-dur/-tur" or "durur/turur" auxiliary verbs: The annexed, dis-annexed and omitted forms have been taken place in a mixed way in the text: **The examples that have been annexed are as follows:** Âsândur. "It's easy." 11a/9, 12a/11; Bardur. "Available." 3a/9, 10a/11; Kâfirdür. "Non-muslim." 10a/12; Müşküldür. "It is difficult." 11a/9. **The examples that have been dis-annexed are as follows:** Evlâdları tururlar. "They are their own sons." 8b/8; Kaşkar halkı turur. "Inhabitant of Kashgar." 7a/3; Kıvâmu'd-dîn tururlar. "They are Kıvameddin." 8b/9; Mîrâşımız turur. "We are our inheritance." 3a/11; Ne turur? "What is it?" 2a/15; Yok turur. "Not available." 2b/12. **The examples that the verb has been omitted are as follows:** Âlimsin. "You are a scholar." 16a/5; Kılıç ğilâfida yalınleklik. "The sword is stuck in the case." 14a/12; Uçat dip bir pâre halk bar. "There is a group of people named Uçat." 11b/3, 4; Üzengi yok. "There is no stirrup." 14a/12; Yaynıñ cillesi yok. "There are no broadcast circles." 14a/12.

6. The appearance of the "er- / ir-" auxiliary verb: The "e" vowel in the beginning of the verb has been completely transformed into the "i" vowel in the text. In some cases, the consonant "r" in the verb has been preserved but omitted in some examples. **The examples of "ir-" are as follows:** Andağ irdi. "It was so." 2b/6; Bar idi. "He arrived." 10b/6; Medâyin'de idiler. "They were in Medayin." 1b/11, 12; Yok irdi. "He was absent." 2b/7. **The examples related to "i-" are as follows:** Bar idi. "He was available." 8a/1, 11a/6; Hüb imes. "Not beautiful." 2b/5, 3a/10, 8b/5, 6; Kelip irdük. "We had come." 3b/3; Küfr-đalâletde idük. "We were in curse and deviance." 2b/7, 8.

7. Use of the accusative suffix: The suffix in the text has been used in three places after the tense suffix: cenk kılurnı "He will fight, make war" 10a/10; imân keltürürni "He will have faith, pray, worship" 10a/10; Ne dirni pilmesmen. "I can't /do not understand what you say." 9a/4.

8. Adjective clauses, the determinant of which is plural number: In the Adjective clauses where the plural number is determinant

in the Turkish language, the noun in designation is not the plural but the singular. However, its reverse use is found in the text: *tört imams* “four imams” 2a/10, 11.

9. The pronoun “n”: The use of pronoun “n” in Chagatai Turkish is not found except for a few examples seen through the influence from Western Turkish. The pronoun “n” has been seen in those following words in the text: *Bunlar* “these are” 2b/3; *içinde* “in” 4b/9, 5b/6; *munça* “so, so much” 8a/13, 9a/3, 15a/12; *munda* “here” 8b/1, 10b/4, 12b/13; *mundağ* “so so” such as, “8b/1; *mundın* “from this” 2b/12; *şunda* “here, there” 10b/1; *üstünde* “on, top” 9a/7.

10. The functions of the “-GAy” suffix: as well as the future tense and the imperative / subjunctive mood functions known up to now in the text, the function of present tense has been encountered in one place: *Her kim bu imamlarnıñ tezkirelerini okup işitip köz yaşı kılıp duŕā ve tekbiñ kılsalar bu dünyādın āhiretge imān-ı āb-rüy birle barğaylar.* “Whoever reads, hears, tears the collection of biographies of these imams and prayers for them will go to the Hereafter from the earth with a firm belief.” 16b/15, 17a/1, 2.

11. The present continuous tense established with the “-(I)pdUr” suffix: The structure of *-p(dUr) + subject pronouns* in Chagatai Turkish is used for the past tense learned. However, this structure has been coincided with the present continuous tense function as well: *Ey Kāşkar halkı! Ĥazret-i İmām-ı Nāsiru’d-din başlığ tört imāmlar kırk miñ leşker pilen Kāşkar’ını fetĥ kılğalı Māverāū’n-nehr’din kelipdürmiz.* “Dear, people of Kashgar! We come from Māwarāu’n-nahr to conquer Kashgar with forty thousand soldiers together with four imams under the leadership of his holiness Imam-i Nasreddin.” 2a/11; *Ne miqdār kişi kelipdür?* “How many people are coming? “How many people are there?” 3a/6; *Ey ĥalāyık! Nime dipsizler?* “Hey people! What do you say?” 7a/8; *Yārkend’ge yetip kördiler kim bir neçe üylük kişi germ aytip oloturpdurlar.* “When they arrived at Yarkent, they saw that a few families were sitting down and regretting.” 7b/8; *Şehr körünüp turunup turup.* “The city keeps appearing.” 8a/15; *Tive kıyırğını tebregeñce kösniñ āvāzı çıqıpdur.* “As the camel shakes its tail, the drum makes noise.” 13a/8

12. The future tense function of the “sa kerek” structure: It has been seen that the structure which is usually in the function of necessity in Chagatai Turkish has been used in the function of future tense in a place in the text. Furthermore, it added the meaning of probable to the additional sentence in the future tense: *Şāyed ki Müselmān bolsa kerek.* “May be he will be a Muslim.” 11a/9.

13. The function of the “-sa” conditional mood suffix: The conditional mood suffix added directly to the verb in Chagatai Turkish sometimes makes conditional on the main verb in the period of present tense. There are many examples available in the text: *Ŗāciz kelseñizler* “if you are incapacitated” 2a/5; *ceng kılsağ* “if we fight” 9a/1; *imān keltürmesek* “if we do not have faith in God” 2b/1; *imān keltürmeseñizler* “if you do not have faith in God” 2a/13; *imān keltürsek* “if we have faith in God” 2a/15; *imān keltürseñizler* “if you have faith in God” 2/12; *Ŗināyeti bolsa* “if he helps” 2a/2; *mededi bolsa* “if he helps” 3a/14; *Munıñ suynı bermesek alurmız.* “We’ll get it if we cut the water of this place.”

12a/8; Piz imān keltürürmiz eger nesl-evlādımız bolsalar. “If they become like our children, we have faith in God.” 2b/2, 3; Şol leşker neçe kün munda tursa men şehrni yaşuray. “However long these soldiers stay here, I hide the city.” 8b/1.

14. The gerund (verbal noun) function of the “-GAn” participle (verbal adjective) suffix: the “-GAn” in the function of participle can be transformed into gerund by taking some suffixes on it in Chagatai Turkish: *qalğanlar* “the remains” 15a/7; *kelgeni* “the fact that he comes” 3a/9, 3a/10; *qılğanlarını* “What they “did” 3a/15.

15. The “verb base + the tenses / mode suffixes + the irse” structure: The verb base + the tense / mode suffix + the irse structure in the text is not the functional conjunction (optative) or conditional compound verb, but it has been determined to be used in the function of verbal adverb which contains the notion of tense: *Kettiler irse kâfirlerniñ qurğanıdın neqqäre âvâzı kelür iridi*. “After he went, the sound of the drums was enhancing from where the disbelievers (heathens) lived” 13a/5, 6; *Ol küni ötti irse ĥazret-i imāmlar ervāh-ı tayyibege teveccüh kıldılar* “Immediately after that day, the imams were directed to clean spirits.” 9b/7, 8; *Şubu beşaretni taftılar irse ĥazret-i Hızır Baba yığlay yığlay be-taraf-ı Kāşkar revān boldı*. “After he received this good news, Hazrat Khidr (father Hızır) set out to Kashgar weepingly cryingly.” 15b/12, 13; *Tañ attı irse ĥazret-i imāmlar namāzdın fāriğ bolğunca kâfirler şaf rāst kıldı*. “After the dawn broke and hazret imams performed the worship, the unbelievers (heathens) took a stand.” 13b/5, 6.

16. The use of the second plural subject suffix in conjugation and as a possessive suffix: The examples about imperative inflection are as follows: *Bariñızlar*. “Go, let you go.” 2a/5; *Beriñler*. “Give it, let you give it.” 11a/1; *Çağap bariñlar*. “Summon and come.” 3a/5, 6; *Diñizler*. “Say, let you say.” 3b/8; *Qoyaberiñler*. “Slack up and release.” 10a/4; *Qoyuñlar*. “Release / set free.” 11b/10; *Tekbır kılñızlar*. “Say Allahu ekber.” 16b/1, 16b/4; *Tutuñlar*. “Hold, let you hold.” 10b/6, 10b/10; *Yār boluñlar*. “Help.” 15a/15; *Yörüñ*. “Walk away.” 13a/10. **The examples of conditional inflections are as follows:** *Öaciz kelseñizler* “if you are incapacitated” 2a/5; *andağ bolsañızlar* “if so” 3b/8; *imān keltürseñizler* “if you God” 2/12; *imān keltürmeseñizler* “if you do not have a faith in God” 2a/13. **The examples about the function of the second plural subject possessive suffix:** *Ne ĥaliñizler?* “How are you?” 5b/13; *himmetiñizlerğa* “to / for your efforts” 12b/5.

17. The Word Count: The total number of words in the text is 4533. 2375 of them are Turkish, 1318 are Arabic, 804 are Persian, 19 are Persian + Arabic, 17 are Arabic + Persian. The proportion of Turkish words in the text in the total number of words is 52%. Arabic in the quotation words ranks first with the usage rate of 29%. Farsi (Persian) ranks second after Arabic with the usage rate of 18%. The fact that the text is partly a religious text is effective in being high of the Arabic word rate. The field where the Chagatai Turkish has been used and the proximity of the Persian geography led to become high proportion of the Persian quotation words in Chagatai Turkish.

Conclusion

As a result, the work called “Four Imams” which has been studied on was put down on paper and published in the last period of Chagatai Turkish. It can be said that it has been a unique (original) work describing the Islamification of Kashgar, Hoten, Yarkent cities et al, it was put into writing in an precisely unknown history while it was being narrated verbally among the people. This copy of the work which has been studied on contains important details both in terms of language features and its issue. The fact that the transcriptions and translations of such works that are important for Turkish language and history have been made will provide their recognitions in Anatolia as well. The original language features in the work will also contribute to language accumulation related to Chagatai Turkish.

Keywords: Chagatai Turkish, Chagatai, Four Imams, Being Muslim of Turks.

Giriş

“Dört İmam Efsanesi” Karahanlı Devleti zamanında teşekkül etmiş bir Uygur efsanesidir. Kaşgar bölgesinin Müslüman oluşunu konu alır. Efsanenin merkezinde dönemde öne çıkan ve halk tarafından büyük saygı gören dört kişi vardır: Nasreddin, Zuhreddin, Kıvameddin, Muineddin. Olaylar genel olarak bu dört şahsiyet etrafında şekillenir. Bu dört şahsiyet Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Hân (1026-1032) döneminde Kaşgar, Yarkent, Hoten, Uçatlık¹ şehirlerinin fethini gerçekleştirmişlerdir. O dönemde bu şehirler çoğunlukla Budistlerden oluşmaktadır (İnayet, 2007: 1183).

“Dört İmam Efsanesi” o dönemde yaşanmış çeşitli olayların zaman içinde halkın muhayyilesinde olağanüstülükler kazanmasıyla oluşmuştur². Aradan geçen uzun zaman diliminde varyantlaşan efsanenin dönemlere göre değişen farklı şekilleri vardır. Bunlar elde bulunan nüshalara göre Çağatay Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesiyle yazılmışlardır.

Bu makalenin konusu olan nüsha, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Metin İngiltere Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Ms. Ind. Inst. Turk. 8’de *Tezkire-i Satuk Bugra Hân* adıyla kayıtlı eserin 50. ila 65. varakları arasındadır. Eserin yazarı Molla Hacı olup *Satuk Bugra Hân Tezkiresi* ile birlikte toplamda 65 varaktır. Dış boyutlar 286 X 200 cm, iç boyutlar 206 X 135 cm’dir. Her sayfada 15 satır bulunmakta olup nestalik yazıyla yazılmıştır.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir diğer nüsha da yine Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümünde bulunmaktadır. Kayıt numarası Ms. Ind. Inst. Turk 24, sıra numarası 0/232/92’dir. Eser manzum olarak kaleme alınmış olup 53 varaktan oluşmaktadır. İlk varığında sonradan elle yazıldığı anlaşılan “tezkire-i ca’fer-i şâdık razıya’llâhu ‘anh” ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadenin eserin ismi olarak düşünüldüğü ve sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kütüphane kayıtlarında eser *Ca’fer-i Şâdık Tezkiresi* olarak geçmektedir, ancak bu doğru değildir. Eserin başında on iki imama övgü bölümü yer alır. Ayrıca eserde Hz. Peygamber’in sahabelerinden

¹Şu anda Sincan Uygur Özerk Bölgesinde Hoten iline bağlı Hoten ilçesinin bir köyüdür.

²Bu olağanüstülükler şunlardır: Hoten’in fethi sırasında Uçatlık şehrinin emiri Çoktu Reşit’in büyü yaptırarak şehri gizlemesi; yere dikilen bir yaprağın hızla büyüyerek ağaca dönüşmesi ve elmaya benzeyen meyveler vermesi; imamlara namazda oldukları anlar dışında hiçbir silahın işlememesi; tuğu elinde bulunduran kişinin elinin, dizinin, boynunun kesilmesine rağmen tuğu bırakmaması, en sonunda tuğun yere düşmeyip havaya uçup gitmesi; gâipten ses işitilmesi; kâfirlerin saldırısıyla kalan kırk bir kişiden kırkının kaybolması; kendiliğinden ortaya çıkan suyun karışık hâlde bulunan kâfir ve Müslüman cesetlerini Müslümanların yüzlerini kibleye çevirmek, kâfirlerin cesetlerini yüz üstü döndürmek ve başlarını da sürükleyip götürmek suretiyle birbirinden ayırması.

Cafer-i Tayyar'ın Kaşgar bölgesinin fethi için dört imama yardıma geldiği anlatılmaktadır. Buradaki isim benzerliğinden hareketle eserin ismi bu şekilde ifade edilmiş olabilir.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer nüsha da Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümü, Ms. Ind. Inst. Turk. 20'de 0/232/92 sıra numarasıyla kayıtlıdır. Eser mensur olarak kaleme alınmış olup 105 varaktan oluşmaktadır. İlk varağında Arap harfleriyle besmele, tövbe duası ve lalettayin yazılmış kelimeler bulunmaktadır. Eser "isnād tezkire bu turur. 'Dayanak olan tezkire budur.'" ifadesi ve ardından besmele ile başlamaktadır. Her sayfada 13 satır bulunmakta olup baş tarafında dört imama ve on iki imama dua bölümü yer alır.

Diğer nüsha Oxford Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Ms. Ind. Inst. Turk. 22'de 0/232/ sıra numarasıyla bulunmaktadır. Eserin ilk varağının ilk sayfasında besmele ve "elhamdu lillāhi rabbi'l-ālemīn" ifadesi, ikinci sayfasında "Ms. Ind. Inst. Turk. 22" kayıt numarası vardır. İkinci varakta eser besmele ile başlamakta, Hz. Peygamber'in ilim talep etmekle ilgili hadisiyle devam etmektedir. İkinci varağın ikinci sayfasında ise eserin ilk sayfasının başındaki hadis tekrar yazılmış, sayfanın devamı boş bırakılmıştır. Eser esasen 45 varaktan oluşmaktadır, ancak 14. ve 15. varaka iki defa "14" rakamı verildiği için 44 varak olarak gözükmektedir. Bu yanlışlık muhtemelen eserin tasnifi aşamasında yapılmıştır. Eserin son varağının son sayfasında müellifin isminin Molla Hacı Kasab olduğu belirtilmiştir. Yine aynı sayfada eserin içeriğiyle ilgili olarak "Bu kitāb yetmiş iki farz hem bar turur; imāmlarımıznıñ tezkireleri hem bar turur. 'Bu kitapta yetmiş iki farz ve imamlarımızın tezkireleri vardır.'" ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadede eserde imamların tezkirelerinin yanı sıra 32 farzın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Eserde her sayfada 8-11 arası satır bulunmaktadır. 43. ve 44. varaklar tamamıyla, 19. varağın da bir sayfası boş bırakılmıştır.

"Dört İmam Efsanesi" Yeni Uygur Türkçesiyle "Tört İmam" adıyla yayımlanmıştır. Şincang Helk Neşriyatı tarafından 2006 yılında "Uygur Helk Epsane-Rivayetleri, Kök Yalılık Böre" dergisinde yayımlanan efsane³, Çağatay Türkçesiyle yazılmış nüshalarla uygunluk arz etmektedir. Kök Yalılık Böre dergisinin 2006 yılı sayısında 281. ila 294. sayfaları arasında bulunan eser toplamda 13 sayfa olup nesir olarak yayımlanmıştır. Bu eserdeki olay örgüsüyle üzerinde çalıştığımız nüshanın olay örgüsü birbiriyle örtüşmektedir.

Metinde dört imam etrafında gelişen olaylar şu şekilde özetlenebilir: Dört imam Medâyin'deyken Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Hân'ın teklifiyle Müslüman olmayan Kaşgar şehrini fethetme kararı verilir. Kırk bin asker toplayarak Kaşgar'a hareket ederler. Kaşgar'a vardıklarında önce şehir sakinlerine seslenerek onlardan İslam'ı kabul etmelerini isterler. Şehirde yaşayanlar, hiçbir direniş göstermeden Müslüman olmayı kabul eder.

Kaşgar'ın fethinden sonra Yusuf Kadir Hân, Kaşgar şehrine (Karahanlı ülkesine) padişah olarak görevlendirilir. İmamlar Kaşgar'ı Müslümanlaştırdıktan sonra Yarkent'e hareket ederler. İmamları gören Yarkent halkı, onlara büyük hürmet göstererek Müslüman olurlar. İmamlar Kaşgar bölgesinin başkentini Yarkent yapıp Hoten'e hareket ederler.

İmamlar Hoten yolundayken Kum şehri yakınlarında Hoten emiri Çoktı Reşit'in bin adamıyla karşılaşılır. Yapılan savaşta Çoktı Reşit'in adamları öldürülür, ancak henüz çocuk yaşta olan Hazreti İmam-ı Şakir Padişah da şehit olur. İmamlar yollarına devam ederler ve Hoten şehrini kuşatırlar. Çoktı Reşit duruma çare ararken bir büyücü gelerek şehri onların gözlerinden gizleyebileceğini söyler. İmamlar şehri herhangi bir çatışma olmadan teslim almak için İslam'ı tebliğ etmek üzere bir elçi görevlendirirler. Elçi gidip İslam'ı Hoten şehrine tebliğ eder, Müslüman olmazlarsa şehirdeki herkesin öldürüleceğini bildirirler. Çoktı Reşit, Uçatlık şehrinin büyücülerinin teklifiyle elçiyi aşağılayıp gönderir. İmamlar bu duruma kızarlar ve savaşmaya karar verirler.

³Emin vd., 2006: 281-294.

İmamlar ve bütün komutanlar, savaş hazırlıklarını yapmaya başladıkları sırada Çoktî Reşit'in büyücüleri yaptıkları büyüyle şehri görünmez kılmayı başarırlar. İmamlar bu durum karşısında dua ederler, şehir tekrar görünür. Bu şekilde birkaç kez şehir görünür kaybolur. Çoktî Reşit bir gece şehrin görünmemesinden faydalanarak adamlarıyla birlikte şehirden kaçır. İmamlar şehri nasıl alacaklarını düşünürlerken bir ara şehrin kaybolmadığını farkedirler. Hemen şehre yaklaşırlar, ancak şehirde çok az kişinin kaldığını görürler. Şehrin artık görünmesinin sebebini sorarlar. Halk da durumu imamlara anlatır. İmamlar şehre yine bir elçi göndermeye karar verirler. Kaytos-ı Mağribî adındaki bir kişiyi şehre gönderirler. Kaytos-ı Mağribî, şehirde kalanların başı durumundaki Halhal Maçin adlı kişiye gider ve İslam'ı tebliğ eder. Halhal İslam'ı kabul etmez ve adamlarına Kaytos-ı Mağribî'yi yakalamalarını emreder. Arbede çıkar. Durumu imamlara haber verirler. İmamlar ve bütün komutanlar maiyetindeki birliklerle şehre girerler. Şiddetli çarpışmalar olur. Şehir sakinleri Müslüman olacak gibi olur. Bu işaret üzerine savaşa ara verilir. İmamlar tekrar yerlerine dönerler. Bir müddet sonra Halhal, bütün şehir sakinleriyle birlikte gelerek Müslüman olur. Halhal Hoten şehrine emir tayin edilir.

İmamlar Hoten'in fethinden sonra Halhal'ın telkiniyle Uçatlık adında, sakinleri kâfir olan şehri fethetmeye yönelirler. Bu arada Hoten şehriden kaçan Çoktî Reşit'i de yakalamak isterler. İlerledikleri sırada yolda devesine çok sayıda eski ayakkabı yüklemiş bir kişiye rastlarlar. Adamın başı kapalıdır. Adamı sorgularlar. Adam uzun süredir yol yürüdüğünü bunun delilinin de devesindeki eski ayakkabılar olduğunu söyler. İmamlar adamın başını açtırırlar. Kişinin Çoktî Reşit olduğu ortaya çıkar. Çoktî Reşit'i hemen oracıkta taş yağmuruna tutarlar, Çoktî Reşit devesiyle birlikte taşlara gömülerek ölür.

İmamlar o bölgedeki birçok şehri Müslümanlaştırarak ilerlerler. Ancak bazı şehirlerde dirençle karşılaşır. Yine bir gün dolaştıkları sırada imamların önünden bin kişiyle giden Sultan Şah Kasım-ı Üveysî bir grup kâfirle savaşa tutuşur. Arkadan imamların yetişmesiyle kâfirler kaçır. İmamlar kâfirleri kovalaya kovalaya bir nehre ulaşırlar. Nehrin hemen önünde kâfirlerin taştan inşa ettikleri kale şehri görürler. Çok uğraşmalarına rağmen şehri almaya muvaffak olamazlar. Sonunda kaleye giden suyu kesmeleri hâlinde şehri teslim alabileceklerini düşünürler. Kâfirlerden birini yakalayıp ona kalenin suyunu nasıl keseceklerini sorarlar. Kâfir, kalenin suyunun bir boruyla nehir dibinden gittiğini, eğer bu borunun ağzı kapatılabilirse kalenin suyunun kesileceğini söyler. Bunun üzerine imamlar bir yaprağı yere dikerler. Yaprak ağaca dönüşür. Ağacın elmaya benzeyen meyvelerini alıp nehre atarlar. Elmalar gidip borunun ağzında toplanır ve suyun geçişini engeller.

Bir müddet sonra imamlar bir koku farkedirler. Bu kokunun kaynağını bulmak için güneye yönelirler, İmam-ı Mehdî'nin bulunduğu yere ulaşırlar. İmam-ı Mehdî'nin hayır duasını alırlar ve kuzeye yönelirler. Kuzeyde İmam-ı Cafer-i Tayyar'ın bulunduğu yere gelirler ve ona kim olduğunu sorarlar. İmam-ı Cafer-i Tayyar kendini tanıtır ve Kaşgar bölgesinin fethine yardımcı olmak için geldiğini söyler. İmamlar büyük bir şaşkınlık içinde geri yerlerine dönerler. Askerler, imamların başına toplanır ve kâfirlerin bulunduğu noktadan davul sesi geldiğini, şehre adam gönderdiklerini, bunun sonucunda kâfirlerin şehri boşalttıklarını öğrendiklerini söylerler. Bunun üzerine imamlar Şah Kasım-ı Üveysî'yi kâfirlerin arkasından gönderir. Kâfirler bir ovada saklanmış. Şah Kasım-ı Üveysî tam önlerinden geçtiği sırada hep birlikte saldırırlar. İmamlar arkadan yetişse de Şah Kasım-ı Üveysî'nin şehadetine engel olamazlar. Müslümanlar ve kâfirler ovanın farklı taraflarına yerleşirler ve birbirleriyle savaşmak için tahkimata başlarlar. İlerleyen zamanda birkaç kez şiddetli savaşlar olmasına rağmen birbirlerine üstünlük sağlayamazlar. Bir gece Müslümanların tarafına kâfirler at kıyafeti giymiş bir casus gönderirler. Bu kişi o gece askerlerin silahlarını etkisiz hâle getirmiş; üzengileri, yayları, okları bozmuştur. Sabah olup Müslümanlar namaza durduğunda kâfirler hep birlikte saldırırlar. Yüz yetmiş saf kişiden sağ omuza selam verene kadar üç saf kişi kalmıştır. Sol omuza selam verene kadar bir buçuk saf kişi kalmıştır. Müslümanlar bu duruma çok kızarlar ve zafer yemini ederler.

İlerleyen zamanda Müslümanlarla kâfirler arasında şiddetli savaşlar olur, ancak bir sonuç alınamaz. Bir gün kâfirlerden biri gelir, imamların seyisiyle arkadaş olur. Bu kişi seyise, imamlara hiçbir silahın işlememesinin sebebini sorar. Seyis de imamlara sadece namaz kılarken silahların tesir edebileceğini, bunun dışındaki zamanlarda hiçbir silahın tesir edemeyeceğini söyler. O kâfir, imamların namazda oldukları bir sırada fırsatını bulup onları koyun keser gibi keser. Sonra tuğu elinde bulunduran kişiye saldırır, ancak tuğcunun elini, dizini, boynunu kesmesine rağmen tuğu almayı başaramaz ve tuğ yükselerek gözden kaybolur.

Kâfirler Hoten'e doğru kaçarlar. Kâfirlerin saldırısından dolayı Müslümanlardan sadece kırk bir kişi kalır. O kırk bir kişi imamların ayaklarına yüzlerini sürüp ağlar. "Keşke sizin önünüzde can verseydik de bugünü görmeseydik." derler. Medâyin'e dönüp dönmek konusunda kararsız kalırlar. O sırada "Gizlice gelin, İslam'a zarar veren kişileri yok edin. İslam'a yardımcı olun." diye bir ses duyarlar. Kırk kişi gözden kaybolur. Bir kişi kalır. Onun adı da Hızır Baba'dır. Annesi ona hamileyken Maverâünnehr'den imamlarla birlikte gelmişlerdi. İmamlar şehit olduğunda Hızır Baba, kırk yaşındadır. İmamlar ona "Bizim kabrimizin muhafızı ol. Bedenimiz ortada kalmasin. Bizim kazanımızı kaynat. Kabrimizi tuğ ve alemlerle donat. Kabrimizi ziyarete gelenlere ihsanlarda bulun." demişlerdi.

Hızır Baba bu vasiyet üzerine Yusuf Kadir Hân'a duruma anlatmak için ağlaya ağlaya Kaşgar'a gider. Yusuf Kadir Hân durumu kendi gözleriyle görmek için hemen imamların cenazelerinin bulunduğu yere gelir. Orada birçok ceset vardır. Kâfirlerin cesetleri de Müslümanlarınkine karışmış durumdadır. İmamların başları da bedenlerinden ayrı olduğu için birbirine karışmış durumdaki başların hangi bedenlere ait olduğunu anlayamazlar. Yusuf Kadir Hân dua eder. O an bir su belirir ve Müslümanların yüzlerini kibleye çevirir, kâfirlerinkini ise yüz üstü döndürür. Kâfirlerin başlarını da sürükleyip gider. Yusuf Kadir Hân imamların bedenlerini sandığa koyar, diğer Müslümanları da defneder. Orayı bir türbe hâline getirir. Kırk aileyi de oranın sorumlusu olarak görevlendirir.

Yusuf Kadir Hân bunları yaptıktan sonra tekrar Kaşgar'a döner. İmamlar, 396⁴ yılı, zilhicce ayının onunda pazartesi günü defnedilmişlerdir.

Yusuf Kadir Hân her yıl gelip imamların kabirlerini ziyaret eder, onlara birçok duada bulunur, kazanlarını kaynatır, mumlarını yakar, geri döner. Yusuf Kadir Hân her zaman şöyle der: Kim bir ihtiyacı olduğunda imamların kabirlerini ziyaret eder, oraya gelen ziyaretçileri sevindirir, kazanlarını kaynatır, mumlarını yakar, onlara duada bulunursa kıyamet günü o müminler imamların tuğ ve alemleri altında yer bulur. Kim imamlara düşman olursa dünyadan imansız gider, kıyamet günü yüzü kara olur, Hazreti Peygamber'in şefaatinde mahrum kalır. Kim bu imamların tezkirelerini okuyup onlara gözyaşları içinde duada bulunursa ahirete güzel bir imanla gider.

Metnin asıl bölümünü oluşturan dil özellikleri aşağıdaki gibidir:

1. Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar

Üzerinde çalışılan metnin dil özellikleri¹ Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devriyle uyumluluk göstermektedir. Bu nedenle metin, Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devrine dâhil edilebilir. Aşağıda, metinde öne çıkan dil özellikleri ele alınmıştır:

1.1. Kalınlık-İncelik Uyum

Eski Türkçeden beri Türk dilinin hemen her döneminde ve kolunda sistemli olarak görülen kalınlık-incelik uyumu, Çağatay Türkçesinde de genel olarak sağlamdır (Eckman, 1988: 11-14).

⁴ Hicri takvim olup miladi olarak 1018 yılına karşılık gelmektedir.

⁵ Sadece metne has özellikler ele alınmıştır.

Metinde de kalınlık-incelik uyumunun sağlam olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Türkçe kelime kök ve gövdelerinde uyumun sistemli olduğu, bu kelimelere eklenen eklerin de uyuma girdiği görülmüştür. Ancak Arapça ve Farsça kelime kök ve gövdelerine gelen eklerde zaman zaman uyumun bozulduğu gözlemlenmiştir. Esasen bu, Çağatay Türkçesinde sıklıkla rastlanan bir durumdur (Eraslan, 1970: 10; Eckmann, 1988: 28; Avcı, 1997: 168-170). Metinde şu kelimelerde uyum bulunmaz: *alma tarhlik* “elma gibi, elmaya benzeyen” 12a/12, 13; *eṭrāf-cānibğa* “dört tarafa” 8a/8; *leşkerğa* “askere, orduya” 8a/12.

1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Eski Türkçeden beri Türk dilinin tarihî ve modern birçok lehçesinde gelişimi tamamlanmayan bir ünlü uyumudur (Tekin, 2003: 54). Eski Oğuz Türkçesinde de sağlam olmayıp (Timurtaş, 1994: 27), Osmanlı Türkçesi döneminden sonra gelişim göstermiştir (Ergin, 1993: 69). Uyum Çağatay Türkçesinde de tam olarak gelişmiş değildir (Eckmann, 1988: 15).

1.2.1. Kelime Kök ve Gövdelerindeki Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Metindeki şu kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur⁵: *altun* “altın” 3b/2; *Belgürdi*. “Belirdi.” 4a/1, 4a/5, 5a/11; *çaruqlarnı* “çarıkları” 11b/13; *çaruqum* “çarıkım” 11b/15; *kabuğığaça* “kabuğuna kadar” 16a/11; *katır* “dizi, sıra” 13a/7; *Pelgürdi*. “Belirdi.” 4a/1, 4b/5, 6a/5 /.../; *şanduknuñ* “sandığın” 16a/10; *temür* “demir” 4b/9, 5b/6.

1.2.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Bulunmadığı Ekler

-dİ: Görülen geçmiş zaman ekinin yuvarlak şekilleri bulunmamaktadır. Bu nedenle yuvarlak ünlülü kök ve gövdeler üzerinde uyumu bozmaktadır: *Boldı*. “Oldu.” 1b/15, 3a/12, 3b/11 /.../; *Boldılar*. “Oldular.” 2a/15, 2b/14, 3a/2 /.../; *Kördi*. “Gördü.” 3b/11; *Kördiler*. “Gördüler.” 3b/12, 4a/3, 4a/8 /.../; *Öldi*. “Öldü.” 11a/12, 11a/14; *Sordılar*. “Sordular.” 4a/10, 6a/1, 9b/15 /.../; *Süzüldi*. “Süzüldü.” 5a/10; *Tüşti*. “Düştü.” 11b/9; *Yördi*. “Gitti.” 12a/5; *Yügürgüzdiler*. “Gönderdiler.” 2a/14; *Zār u tazarrū’ılıp turdılar*. “Ağlayıp inlediler.” 3b/7.

Metinde iki farklı kelimedede uyumun gerçekleştiği görülmüştür: *boldum* “oldum” 6a/1, 6b/12; *tüştim* “yerleştim” 12b/12.

+dIn: İsmi ayrıma hâli eki Çağatay Türkçesinde sadece düz ünlülü olarak kullanılır. Bu nedenle yuvarlak ünlülü kök ve gövdelerde uyumsuzluk oluşabilmektedir: *mundın* “bundan” 2a/1; *süfüldin tüşürüp* “aşağılayıp” 9a/5, 9a/8; *şundın* “bundan” 10b/1; *üyidin* “evinden” 10b/1.

-Ur: Metinde geniş zaman eki yuvarlak ünlülüdür. Bu nedenle düz ünlülü kelime kök ve gövdelerinde uyum bozulmaktadır: *Aytur irdi*. “Söylüyordu.” 16b/9; *Fetḥ kılmırız*. “Fethederiz.” 3a/12; *Kalır*. “Kalır.” 16b/15; *Kelürler mükin?* “gelirler mi acaba?” 3b/14; *Kelürsizler*. “Gelirsiniz.” 4a/10; *Salur*. “Bırakır.” 9b/7; *Yanur irdiler*. “Dönüyorlardı.” 16b/9.

+I / +sI: 3. teklik şahıs iyelik eki sadece düz ünlülü olarak kullanılır. Bu durum düzlük-yuvarlaklık uyumunun zaman zaman bozulmasına neden olmaktadır: *kolığa* “eline” 10b/8; *kolını* “elini” 15a/2; *közidin* “gözünden” 15a/14; *onı* “onu, onuncu günü” 16b/5; *küni* “günü” 16b/5, 16b/11; *sözi* “sözü” 2b/6; *sözini* “sözünü” 9a/10; *töbide* “altında” 16b/12; *yüzi* “yüzü” 16b/14.

-DUR: Bildirme eki sadece yuvarlak ünlülüdür. Bu nedenle uyum bozulur: *Bardur*. “Vardır.” 3a/9, 3a/10.

-mİz: 1. çokluk şahıs ve 1. çokluk şahıs iyelik ekleri sadece düz ünlülü olduğu için yuvarlak ünlülü zaman eklerinden ve yuvarlak ünlülü isim kök ve gövdelerinden sonra uyum bozulmaktadır:

⁵Sadece düzlük-yuvarlaklık uyumunun bulunmadığı kök ve gövdeler belirtilmiştir.

ār zūmız “isteğimiz” 3b/3; *közümüzge* “gözümüze” 13b/3; *Müselmān bolurmız*. “Müslüman oluruz.” 2b/8.

-sIzIAr: 2. çokluk şahıs eki sadece düz ünlülüdür. Bu nedenle uyum dışı kalabilmektedir: *Pi-tākat bolursızlar*. “Güçsüz, aciz oluyorsunuz.” 8a/13.

-sUn / -sUnIAr: 3. teklik ve çokluk şahıs emir kipi eki sadece yuvarlak ünlülüdür. Düz ünlülü fiil kök ve gövdelerine eklendiğinde uyumu bozmaktadır: *Qalmasun*. “Kalmasın.” 7b/4, 15b/9; *Kirsün*. “Girsin.” 8b/4, 8b/6; *Kirsünler*. “Girsinler.” 9a/13, 9a/14, 9a/15 /.../; *Şabr kılsunlar*. “Sabretsinler.” 11a/8; *Tiksünler*. “Diksinler.” 9a/7; *Yansunlar*. “Dönsünler.” 3a/12.

-DUk: Ek, görülen geçmiş zamanın 1. çokluk şahısıdır. *-DUk* sıfat-fiil ekinen gelişmiştir. Tek şekilli olması nedeniyle düz ünlülü fiil kök ve gövdelerinde uyum dışı kalmaktadır: *Berdük*. “Verdik.” 16b/3, 16b/3; *Çıktuk*. “Çıktık.” 12a/6.

-DUr-: Fiilden fiil yapma / ettirgenlik ekinin sadece yuvarlak ünlülü olması uyumu bozabilmektedir: *Çafturdi*. “Gönderdi.” 8a/2, 8a/8; *Çaldurdi*. “Çaldırdı.” 8b/3; *Çaldurdılar*. “Çaldırdılar.” 4b/2, 8b/3; *Keltürgüsidür*. “Mutlaka getirecektir.” 2b/4; *keltürmesek* “getirmesek” 2b/1; *keltürmeseñizler* “getirmesiniz” 2a/13, 6b/5; *keltürseñizler* “getirsenez” 2a/12; *keltürüp* “getirip” 1b/13, 5b/15, 7a/4 /.../; *Keltürür*. “Getirir.” 7a/6; *Keltürürmiz*. “Getiririz.” 2b/3, 2b/6; *Öltürdi*. “Öldürdü.” 8a/7; *Öltürdiler*. “Öldürdüler.” 8a/5; *öltürmek* “öldürmek” 11a/9; *öltürüp* “öldürüp” 8a/13; *Yandurdılar*. “Döndürdüler.” 11b/2; *yandurup* “döndürüp” 16b/8, 16b/11.

-gUz-: *kirgüzüp* “sokup” 9b/2; *tirgüzmek* “diriltmek” 11a/9; *Yetgüzdiler*. “Ulaştırdılar.” 10b/14; *yetgüzüp* “ulaştırıp” 16a/11; *Yetgüzüp ber*. “Ulaştırıver.” 3a/4.

1.2.3. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Kısmi Olarak Geliştiği Ekler

Tek şekilli olmasına rağmen bazı eklerin yuvarlak ünlülü şekilleri de kısmi olarak gelişmiştir. Bu kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunmaktadır. Bu ekler ve örnekleri şunlardır:

-(U)p zarf-fiil eki: *bolup* “olup” 2a/1, 3a/2, 3b/1 /.../; *cüş urup* “coşup” 3b/7; *kıyām keltürüp* “ayakta durup” 1b/13; *körüp* “görüp” 2a/14, 2b/10, 3a/1 /.../; *sürtüp* “sürtüp” 15a/9; *tutup* “tutup” 9b/14; *tüşüp* “inip” 11b/9; *yörüp* “gidip” 3a/5, 11a/5, 11a/6 /.../.

+ñUz 2. çokluk şahıs iyelik eki: *özünñiz* “kendiniz” 3a/1.

+IUK isimden isim yapma eki: *qarañguluq* 8a/8, 8b/15, 10b/5, 15a/5; *üylük* “ailelik, evlik” 16a/13; *yarugluq* “aydınlık” 4a/9.

+(U)m 1. teklik şahıs iyelik ekinin yardımcı ünlüsü: *köñlümde* “gönlümde” 6b/13.

1.3. Dudak Ünsüzlerinin Değişimi

Metinde ön, iç ve son seste b, p, f dudak ünsüzlerinin nöbetleştiği görülür. Bu nöbetleşme Türkçe kelimelerde olduğu kadar Arapça ve Farsçadan alınma alıntı kelimelerde de bulunur. Bu imla düzensizliği, Uygur alfabesinin etkisiyle açıklanabilir. Bilindiği gibi Uygur alfabesi İslamiyet’in kabulünden sonra da Orta Asya’da kullanılmaya devam etmiştir. Uygur alfabesinde p, b, f seslerinin aynı harfle gösterilmesi Arap harfli metinlerin yazımına da yansımış olabilir. Diğer bir neden bu seslerin birbirine çok yakın dudak ünsüzleri olmasıdır. Çağatay Türkçesinin imlasını düzenleyen bir üst kurum bulunmaması da imlanın çeşitli coğrafyalarda farklılaşmasına neden olmuştur.

Türkçe kelimelerde b > p değişimi şu kelimelerde bulunur: *patğu dik* “sığılacak kadar” 9a/6; *Pelgürdi*. “Belirdi.” 4a/1, 6a/5; *pik* “bey” 13b/13; *Pildiler*. “Bildiler.” 9b/5; *pile* “ile” 2a/4, 2b/4, 3a/3,

3a/9, 7a/6 /.../; *pilen* “ile” 2a/11, 7b/15, 14a/11; *Pilmesmen*. “Bilmem, anlamam.” 9a/4; *pirle*⁶ “ile” 7a/6; *Pitdiler*. “Yazdılar.” 2b/4; *piz* “biz” 1b/14, 2b/2, 2b/6 /.../; *pizlerge* “bizlere” 2a/5.

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki b > p değişiminin örnekleri şunlardır: *peççe* “çocuk” 8a/2; *pi-hūş* “baygın” 15a/10, 16a/1; *pi-tākaṭ* “güçsüz, kuvvetsiz” 8a/13.

Türkçe kelimelerde p > f değişiminin örnekleri şunlardır: *çafağan* “öncü, haberci” 4a/13; *çaḫip* “kırıp” 11a/3; *Çaḫturdi*. “Gönderdi.” 8a/8; *ofrağınça* “eskiyinceye kadar” 11b/15; *taḫip* “bulup” 12a/11, 12a/14, 14b/15; *Taḫtılar*. “Buldular.” 7a/13; *tofraqlar* “topraklar” 15a/8.

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki p > f değişiminin örnekleri şunlardır: *berfā* “kaim, ayakta” 7b/4, 15b/9; *fādiṣāh-ı cihān* “cihan padişahı” 6a/6; *feriṣān* “perişan” 13b/1; *Feydā boldı*. “Belirdi, ortaya çıktı.” 3b/15; *firler* “ihtiyarlar” 13a/15; *fulād* “çelik” 6a/11; *namāz-ı feṣṣān* “öğle namazı” 14b/3.

Metinde Farsçadan alınma “*cārūf-keṣ* < *cārūb-keṣ* ‘görevli, hizmetkâr’ 16b/2” kelimesindeki “b” ünsüzü “f” ünsüzüne dönüşmüştür. Esasen önce b > p gerçekleşip ardından p > f olması gerektirdi. Ancak dönüşümün ara basamağını gösteren “b > p” örneğine bu kelime bağlamında rastlanmamıştır.

1.4. Ünsüz Uyumu

Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumu kurallı değildir. Bazı ekler uyuma girmiş olmasına rağmen bazı ekler girmemiştir. Çoğu zaman aynı ek hem uyuma girmiş hem de uyuma girmemiş şekilde görülebilmektedir. Bu durum ünsüz uyumunun geçiş evresinde olduğunu gösterir. Ünsüz uyumunun görüldüğü örnekler şunlardır:

Görülen geçmiş zaman ekinde: *Aktı*. “Aktı.” 14b/3; *Ayttılar*. “Dediler.” 2a/15, 5b/15; *Baḫtı*. “Baktı.” 3b/11; *Çıktı*. “Çıktı.” 3a/8; *Baḫtılar*. “Baktılar.” 3a/8, 3b/11; *Çıktılar*. “Çıktılar.” 12a/6; *Çıktuḫ*. “Çıktık.” 12a/6; *Kesti*. “Kesti.” 15a/2, 15a/3, 15a/4 /.../; *Ketti*. “Gitti.” 15a/6; *Kıstı*. “Kıstırdı.” 15a/4; *Körüştiler*. “Görüştiler.” 4a/9, 10, 4b/11; *Ötti*. “Geçti.” 9b/8; *Taṣṣ attı*. “Sabah oldu.” 4b/13, 9b/8, 9, 5a/9; *Taptılar*. “Buldular.” 2b/15, 9b/11; *Tarttı*. “Çekti.” 10b/7; *Tüştü*. “Yerleşti.” 11b/9; *Tüştüler*. “Düştiler.” 3a/5, 4a/12, 8a/11; *Uzattı*. “Uzattı.” 10b/7; *Yetti*. “Ulaştı.” 2b/2; *Yettiler*. “Ulaştılar.” 6b/4.

Yönelme hâli ekinde: *işka* “işe” 16a/5; *yaşka* “yaşa” 15b/2.

Sıfat-fiil / Öğrenilen geçmiş zaman ekinde: *tüşken* “yerleştiği” 3a/2; *Kaçkandur*. “Kaçmıştır.” 10a/7.

Gelecek zaman / istek kipi ekinde: *Açkaymız*. “Açacağız.” 3a/14.

Fiilden fiil yapma (ettirgenlik) ekinde: *yetküzüp* “ulaştırıp” 16a/11.

Bildirme ekinde: *Yoḫtur*. “Yoktur.” 16b/13.

Ünsüz uyumunun görülmediği örnekler şunlardır:

Bulunma hâli ekinde: *Küfr-ḫalāletde idiük*. “Biz küfür ve dalalet içindeydik.” 2b/7, 8; *peş-gāhda turup* “karşılıyıp” 1b/13; *vaḫtde* “vakitte” 8a/12, 12b/15.

Yönelme hâli ekinde: *bārgāh-ı salṭanatge* “padişahın çadırına” 3a/3; *nevāz-iṣṣā kirgüzüp* “gönül okşayıp” 9b/2.

Sınırlayıcı eşitlik hâli ekinde: *vaḫtgaça* “vakte kadar” 9b/15.

Ayrılma hâli ekinde: *ṭarafdın* “taraftan” 5a/10, 9a/13, 9a/14, 9a/15, 10b/7 /.../.

⁶Kelimenin “birle” şekli de vardır. “birle” şekli metinde on sekiz kez kullanılmıştır: 6b/3, 9a/14, 9b/12 /.../.

Görülen geçmiş zaman ekinde: *Pitdiler*. “Yazdılar.” 2b/4; *Sançdılar*. “Diktiler, batırdılar.” 12a/12; *Tikdiler*. “Diktiler.” 9a/9.

Fiilden fiil yapma (ettirgenlik) ekinde: *Yetgüzdiler*. “Ulaştırdılar.” 10b/14; *Yetgüzüp ber*. “Ulaştırtıver.” 3a/4.

2. teklik şahıs emir kipi ekinde: *Açğıl*. “Aç.” 12a/1; *Aytğıl*. “Söyle.” 8b/7, 8b/11.

Zarf-fiil ekinde: *yetgünce* “ulaşınca ya kadar” 12a/5.

Sıfat-fiil ekinde: *Ketgendür*. “Gitmiştir.” 10a/8.

Gelecek zaman / istek kipi ekinde: *Fetğ tapğay*. “Fethedilecek.” 1b/15.

1.5. İkizleşme

Çağatay Türkçesinde daha çok sayı isimlerinde görülür (Eckmann, 1988: 30), ancak metinde sayı ismi olarak sadece “yette ‘yedi’” kelimesinde tespit edilmiştir. Esasen metindeki birçok sayı isminde ikizleşmeyi gösteren “şedde” işareti kullanılmadığı için yazımdan ikizleşme olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir. Bundan dolayı sayı isimleri ikizleşmesiz olarak çevriyazıya aktarılmıştır. Metinde şu kelimelerde ikizleşme tespit edilmiştir: *kaṭṭığ* “acı, sert” 6b/2, 11a/5, 16a/12; *neççe* “bir miktar” 13a/11; *peççe* “çocuk” 8a/2; *pille* “ile” 10a/15; *yette* “yedi” 5a/11, 6a/14, 10b/9, 11a/1 /.../.

1.6. Ünsüz Değişimi

ķ > ħ: Çağatay Türkçesinde “ķ” ünsüzü bazı kelimelerde “ħ” ünsüzüne dönüşür (Eckmann, 1988: 27). Bu değişime Eski Oğuz Türkçesinde de rastlanır (Timurtaş, 1994: 49). Azerbaycan Türkçesinde daha fazla yaygınlık kazanmıştır (Ergin, 1981: 100-102). Türkiye Türkçesinin özellikle Doğu grubu ağızlarında da görülür (Karahana, 2014: 56). Metinde Farsçadan alınma “*kaṭṭān* “kaftan” kelimesinde bulunur: *ħaṭṭān* “kaftan” 4a/5; *ħaṭṭānlar* “kaftanlar” 5b/7, 6a/10.

b-, -b-, -b > -v-, -v-, -v: Eski Türkçeden beri kelime başı, ortası ve sonunda bulunan “b” ünsüzü (Gabain, 1995: 39; Tekin, 2003: 64; Erdal, 2004: 63) bazı Türk dillerinde “v” ünsüzüne dönüşmüştür. Çağatay Türkçesinde kelime başı “b” ünsüzü korunur (Eckmann, 1988: 22), ancak kelime ortasındaki “b” ünsüzü “v” ünsüzüne dönüşür (Eckmann, 1988: 23). Harezmi Türkçesinde ise “b” ünsüzü “w” ünsüzüne dönüşmüştür. Metinde sadece bir kelime rastlanmıştır. *tavişidin* “tepişmesinden” 5b/6.

ḡ > y: Eski Türkçe (Tekin, 2003: 65; Erdal, 2004: 67, 68), Karahanlı (Hacıeminoğlu, 2003: 6) ve Harezmi Türkçesindeki (Eckmann, 2003: 12) “ḡ” ünsüzü Çağatay Türkçesinde “y” ünsüzüne dönüşmüş durumdadır (Eckmann, 1988: 25). Metinde “*key-* ‘giymek’” fiilinde görülür: *keyip* “giyip” 4b/7, 13b/15; *Keyipdürler*. “Giymişler.” 4a/5.

1.7. Ünsüz Düşmesi

Metinde hem alıntı hem de Türkçe asıllı kelimelerde ünsüz düşmesine rastlanmıştır. Metinde Farsçadan alınmış “*peğamber* ‘peygamber’” ve “*pedā* ‘peyda, belirme, ortaya çıkma’” kelimelerinde “y” ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Bu düşmede “y” ünsüzünün ses değerinin zayıf olması, hatta yarım ünlü değerinde (Karaağaç, 2013: 41) olmasının etkisi büyüktür: *peğamber* “peygamber” 3b/5; *pedā* “peyda, belirme, ortaya çıkma” 4b/14, 5a/10, 6a/4, 12a/12 /.../.

Bazı Türkçe kelimelerde de “r” ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir. Bunda da “r” ünsüzünün Türkçede yeri en zayıf olan ses durumunda (Ergin, 1993: 66) olması etkilidir. Şu kelimelerde görülür: *Bar idi*. < *Bar irdi*. “Vardı.” 8a/1, 8a/13; *Ḥūb imes*. “Güzel değildir.” 2b/5, 8b/5, 6; *Küfr-ḡalāletde idük*. “Küfür ve yanlışlık içindeydik.” 2b/7, 8; *pile* < *birle* “ile” 2a/4, 2b/4, 3a/3, 3a/9 /.../.

1.8. Yuvarlaklaşma

Türkçede kelime içindeki dudak ünsüzleri ve yuvarlak ünlüler düz ünlüleri yuvarlaklaştırıcı bir etkiye sahiptir (Karaağaç, 2013: 103, 104). Çağatay Türkçesinde de bazı kelimelerde yuvarlaklaşma meydana gelmiştir. Bunlar şunlardır: *Muçm̃* < *Maçm̃'ga* “Maçın’e” 7b/14; *birü* < biri “birisi” 11b/9.

1.9. Ünlü Değişmeleri

Metinde bazı kelimelerde ünlülerin değiştiği görülmüştür. Bu değişimler şunlardır:

e > i: Eski Türkçeden beri Türkçe kelimelerin ilk hecesindeki “e” ünlüsü, tedrici olarak önce “ë” ünlüsüne sonunda da “i” ünlüsüne dönüşme eğilimindedir. Değişim Türk dilinin bütün kollarında ve dönemlerinde aynı hızda gerçekleşmez. Bundan dolayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde birbirinden farklı yazımlar ortaya çıkmıştır. Bazen aynı lehçenin içinde hatta aynı eserde ikili yazımlar görülebilmektedir. Orhun Yazıtlarında sesin hem e’li hem de i’li yazımlarının birlikte bulunması sesin daha o dönemde değişim sürecine girdiğini gösterir (Yılmaz Ceylan, 1991: 151). Kapalı e sesinin Orhun Yazıtlarında kısa ve uzun olmak üzere iki şekli vardır. Kısa olanı Azeri ve Türkmen Türkçesinde korunmuş, Yakutça ve Çuvaşçada ise genel olarak kısa i sesine dönüşmüştür (Arat, 1987: 313; Yılmaz Ceylan, 1991; Tekin, 2003: 47; Kocaoğlu, 2003: 266-281).

Çağatay Türkçesinde genellikle i’li yazımlar görülür. Bundan dolayı sesin Çağatay Türkçesinde gelişiminin tamamlanmak üzere olduğu ifade edilebilir. Metindeki örnekleri şunlardır:

Ses değişiminin tamamlandığı örnekler: *Andağ irdi.* “Öyleydi.” 2b/6; *Bar idi.* “Vardı.” 8a/1; *Endiše kıılır irdi.* “Endiše ederdi.” 2b/2; *Hüb imes.* “Güzel değildir.” 2b/5, 3a/10, 8b/5, 6; *Kelip irdük.* “Gelmiştik.” 3b/3; *Küfr-çalâetde idük.* “Biz küfür ve yanlışlık içindeydik.” 2b/7, 8; *Medâyin’de irdiler.* “Medâyin’deydiler.” 1b/11, 12; *Yok irdi.* “Yoktu.” 2b/7; *bikler* “beyler” 5b/5; *Didiler.* “Dediler.” 2a/3; *dik* “gibi” 1b/5, 2b/7, 4a/7; *dip* “deyip, diyerek” 2a/6, 2b/1, 2b/5 /.../; *dirni* “dediğini” 9a/4; *ilçi* “elçi” 9a/4, 9a/10; *ilçini* “elçiyi” 9a/8; *irkeşip* “çekip, kaldırıp” 3b/2; *irtesi* “ertesi gün” 12b/2; *Kiledür.* “Geliyor.” 4b/5, 5a/11, 12b/1 /.../; *Kiter.* “Gider.” 16b/14; *Kitipdür.* “Gitmiştir.” 10a/3; *nime* “ne” 7a/8, 8a/13, 10a/1; *sin* “sen” 3a/3, 4a/3, 8b/11, 15b/7; *tive* “deve” 12a/2; *tivege* “deveye” 11b/12; *tiz* “tez, çabuk” 2a/5, 3a/3, 3a/4 /.../.

Ses değişiminin tamamlanmadığı örnekler: *âciz kelseñizler* “aciz duruma düşerseniz” 2a/5; *Bermedi.* “Vermedi.” 15a/3; *keç* “geç, akşam” 5a/9, 13b/12; *Haber berdim.* “Haber verdim.” 6b/6; *keçe* “gece” 9b/12, 10a/2; *Keldi.* “Geldi.” 2b/11; *Keldiler.* “Geldiler.” 2a/9; *Kelgemiz.* “Geleceğiz.” 2a/3; *Kelürmiz.* “Geliriz.” 1b/14; *kerek* “gerek” 9a/6; *Ketgendür.* “Gitmiştir.” 10a/4; *Ketti.* “Gitti.” 9b/12; *keyin* “sonra” 2a/1, 9a/6; *keyip* “giyip” 4b/7; *Keyipdürler.* “Giymişler.” 4a/5; *kıyām keltürüp* “ayakta durup” 1b/13; *ne* “ne” 2a/15, 2b/1; *neçe* “nasıl, ne kadar, bir miktar” 2a/1, 7b/8, 7b/13, 8b/1, 13a/6 /.../; *neçük* “nasıl” 10a/13; *pik* “bey” 13b/13; *Tutup berdiler.* “Tutuverdiler.” 2b/10; *yer* “yer” 5b/6; *yetgürmek* “getirmek, ulaştırmak” 2b/5; *Yetgüzüp ber.* “Ulaştırıver” 3a/4; *yetip* “ulaşıp” 3a/5; *Yetti.* “Ulaştı.” 2b/1.

i > e: *teresini* < *terisini* “derisini” 13b/15.

ü > i: *izengüñiñ* “üzenginin” 14a/2.

1.10. Ünsüz Türemesi

Metindeki “*yığaçnı* ‘ağacı’ 14b/6” kelimesinde kelime başında “y” ünsüzünün türediği görülmektedir. Bu ses olayının mahiyeti hakkında araştırmacılar arasında bir fikir birliği yoktur⁷.

⁷Konuyla ilgili tartışmalara burada değinilmeyecektir; ancak sesin bir türeme olduğunu savunan çalışmalar için bk.; Gabain, 1995: 39; Banguoğlu, 2000: 67; Tekin, 2003: 77, 78; Erdal, 2004: 81; Tekin, 1994: 51-56; sesin bir düşme olduğunu savunan çalışmalar için bk.; Eckmann, 1988: 26; Timurtaş, 1994: 62; Ergin, 1981: 90, 91.

1.11. Arapça ve Farsça Kelimelerde Uzun Ünlünün Kısılması

Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde bulunan uzun ünlüler zamanla uzunluklarını kaybedebilir. Bu durumun sebebi Türkçenin uzun ünlüleri sistemli olarak kısaltmasıdır⁸. Metindeki şu alıntı kelimelerde uzun ünlü kısaltmıştır: *firler* < *pîrler* “yaşlılar, ihtiyarlar” 13a/15; *pi-hûş* < *bî-hûş* “baygın” 15a/10, 16a/1; *pi-tâkat* < *bî-tâkat* “gücsüz, kuvvetsiz” 8a/13; *tarafdin* < *tarâfdin* “tarafın” 5a/10, 10b/7, 11a/4 /.../; *tarafge* < *tarâfge* “tarafa” 6a/2; *tarafidin* < *tarâfidin* “tarafından” 3b/15, 9a/12, 9a/13 /.../; *tekbir* < *tekbîr* “tekbir” 7b/5; *zarar* < *zarâr* “zarar” 2b/5.

1.12. Şüphe Edatı “ekin”

Eski Uygur Türkçesinde kullanılan ve Farsça “ki” ile ilgisi olmayan “e(r)ki ~ e(r)kin ~ i(r)ki ~ i(r)kin” edatı (Çağatay, 1964: 245-250), Çağatay Türkçesinde de tahmin ifadesi belirtme işlevinde kullanılır (Eckmann, 1988: 144, 145). Eski Uygur Türkçesinde edat, i- fiilinde olduğu gibi “r” ünsüzünü düşürmüş ve -mI ekiyle bağlanmıştır (Çağatay, 1964: 245). Metinde iki cümlede örneğine rastlanmıştır: *Kelürler mükin yā yoḡ mu ikin?* “Gelirler mi yoksa gelmezler mi acaba?” 3b/14; *Leşker-i İslām hem-rāh bolur mukin?* “İslam ordusu yola çıkar mı acaba?” 2a/1, 2.

1.13. “er- / ir-” ve “-dur / -tur veya durur / turur” Yardımcı Fiillerinin Görünümü

1.13.1. “-dur / -tur veya durur / turur”

Çağatay Türkçesinde birleşik zaman oluşturmada ve isimlerin yüklem yapılmasında kullanılan yardımcı fiillerdir⁹. İsim cümlelerinde ve yardımcı cümlelerde bağlayıcı görevindedirler (Eckmann, 1988: 141-143). “durur / turur”, dur- / tur- fiilin geniş zaman eki almış şeklidir. Bazı örneklerde geniş zaman eki düşmüş ve geniş zaman işlevini “dur- / tur-” yüklenmiştir. Bazı örneklerde geniş zaman eki korunmuştur. Metinde ekleşmiş, ekleşmemiş ve düşmüş şekiller birlikte yer alır.

“dur- / tur- veya durur / turur” yardımcı fiillerinin ekleşen örnekleri şunlardır: *Āsāndur*. “Kolaydır.” 11a/9, 12a/11; *Bardur*. “Vardır.” 3a/9, 10a/11; *Ca fer-i Teyerān’durmen*. “Cafer-i Tayyarım.” 12b/10; *Ġarīb’dürmen*. “Ben garibim, zavallıyım.” 15b/6; *Ġarāb kılḡusudur*. “Harap edecektir.” 2b/1; *Hocalardurlar*. “Hocalardır.” 5b/11; *İmāmlardur*. “İmamlardır.” 5b/9; *Kāfirdür*. “Kâfirdir.” 10a/12; *Ḳaydadurlar?* “Nerededirler?” 4a/11; *Kimdür?* “kimdir?” 10a/11; *Mu ġīnu’d-dīn’dürler*. “Muinüddin’dirler.” 6a/9; *Müselmān’dur*. “Müslüman’dır.” 11b/4; *Müşküldür*. “Zordur.” 11a/9; *Ne bolḡusudur?* “Ne olacaktır?” 2b/1; *Ne vāḡ’ādır?* “Ne olmuştur, nasıl bir olaydır?” 9a/2, 3; *Oldur*. “Odur.” 3b/3; *Yoḡtur*. “Yoktur.” 16b/13; *Ža ġdür*. “Zayıftır, gücsüzdür.” 10a/12.

Bazı örneklerde de yardımcı fiilin düştüğü görülmektedir: *Ālimsin*. “Ālimsin.” 16a/5; *Ḳılıç ḡlāfida yalımleklik*. “Kılıç kılıfa yapışmış.” 14a/12; *Uḡat dip bir pāre ḡalk bar*. “Uḡat adında bir grup insan var.” 11b/3, 4; *Üzengi yoḡ*. “Üzengü yok.” 14a/12; *Yaynūñ cillesi yoḡ*. “Yayın cilesi yok.” 14a/12.

Şu örneklerde fiilin ekleşmediği / düşmediği tespit edilmiştir: *Evlādları tururlar*. “Evlatlarıdır.” 8b/8; *Kaşḡar ḡalkı turur*. “Kaşgar sakinidir.” 7a/3; *Ḳıvāmu’d-dīn tururlar*. “Kıvameddin’dirler.” 8b/9; *Mīrāsmız turur*. “Mirasımızdır.” 3a/11; *Ne turur?* “Nedir?” 2a/15; *Yoḡ turur*. “Yoktur.” 2b/12.

⁸ Türk dilinde sadece Yakutça, Halaçça, Türkmen, Gagavuz, Azeri, Yeni Uygur, Kırgız, Balkar Türkçelerinde Nijniy Novgorod Tatar ağzında, Koybalca ve Karagaşçada birincil uzun ünlü bulunmaktadır (Tekin, 1995, s. 38-85). Ayrıca Türkiye’de Batı Anadolu Ağzlarında da uzun ünlü tespit edilmiştir; bk.; Korkmaz, 1995: 123-127.

⁹ Burada birleşik zaman çekimlerine değinilmeyecektir.

1.13.2. “er- / ir-”

Eski ve Orta Türkçe döneminden beri sık bir kullanıma sahip “er- /ir-” yardımcı fiili (Gabain, 1995: 87, 88; Hacıeminoğlu, 2003: 195; Erdal, 2004: 244-246) Çağatay Türkçesinde de yoğun olarak kullanılmıştır (Eckmann, 1988: 141–142). Metindeki örneklerde fiilin başındaki “e” ünlüsünün “i”ye dönüşümünün tamamlandığı görülür. Bazı örneklerde fiilin “r” sesini düşürdüğü görülmektedir. “ir-” ile ilgili örnekler şunlardır: *Andağ irdi*. “Öyleydi.” 2b/6; *Bar irdi*. “Vardı.” 10b/6; *Endişe kılar irdi*. “Endişe ederdi.” 2b/2; *Medāyin’de irdiler*. “Medayin’de idiler.” 1b/11, 12; *Yoğ irdi*. “Yoktu.” 2b/7. “i-” ile ilgili örnekler şunlardır: *Bar idi*. “Vardı.” 8a/1, 11a/6; *Hüb imes*. “Güzel değildir.” 2b/5, 3a/10, 8b/5, 6; *Kelip irdük*. “Gelmiştik.” 3b/3; *Küfr-çalâletde idük*. “Küfür ve sapkınlık içindeydik.” 2b/7, 8.

1.14. Belirtme Hâli Ekinin Kullanımı

Çağatay Türkçesinde belirtme hâli +nI, 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra da genellikle +n ekiyle yapılır (Eckmann, 1988: 63). Metinde ekin zaman ekinden sonra geldiği üç örnek tespit edilmiştir. Bu durum zaman eklerinin fiili, fiil işlevinden çıkardığının önemli göstergesi olarak değerlendirilebilir¹⁰: *cenk kılmı* “cenk edeceğini, savaşacağını” 10a/10; *īmān keltürürni* “iman edeceğini” 10a/10; *Ne dirni pilmesmen*. “Ne dediğini anlamam / anlamıyorum.” 9a/4.

1.15. Yön Gösterme Hâli

Metinde yön gösterme hâline kalıplaşma eğiliminde olan “ilgeri ‘ileri’ 4a/13, 7b/15, 13b/10” örneğinde rastlanmıştır. Bilindiği üzere Eski Türkçeden beri yön gösterme hâlini meydana getiren +rA / +GARU / +ArU / +ArI ekleri (Gabain, 1995: 65; Tekin, 2003: 115; Erdal, 2004: 177-179) Türkiye Türkçesinde birkaç kelime üzerinde kalıplaşmış diğer kullanımları ortadan kalkmıştır (Ergin, 1993: 229, 230).

1.16. Belirteni Çokluk Sayı Olan Sıfat Tamlamalarında Belirtilenin Çokluk Eki Alması

Çokluk sayının belirten olduğu sıfat tamlamalarında, belirtilendeki isim “üç kalem” örneğinde olduğu gibi çokluk değil teklik olur (Karahana, 1997: 18-21; Delice, 2007: 30; Karaağaç, 2009: 180-182). Hâlihazırda Hint-Avrupa dillerinde bu kuralın tersi söz konusudur. Metinde Hint-Avrupa dillerindeki gibi belirtilenin çokluk isim olduğu örneğe rastlanmıştır: *tört imāmlar* “dört imam” 2a/10, 11.

1.17. Zamir n’si

Çağatay Türkçesinde genel olarak zamir n’si bulunmaz (Başdaş, 2014: 148), ancak Anadolu’da kurulan Eski Anadolu Türkçesinden etkilenme yoluyla sınırlı da olsa görülebilir. Metinde de genellikle zamir n’si kullanılmamıştır. Ancak az sayıda örnekte göze çarpmaktadır.

Zamir n’sinin bulunmadığı örnekler şunlardır: *aldılarında* “önlerinde” 3b/3, 3b/5; *arasıdın* “arasından” 4a/1, 5a/10; *ayağlarığa* “ayaklarına” 3b/6, 6b/8; *başlarığa* “başlarına” 4a/6; *boyunlarığa* “boyunlarına” 6b/14, 15; *bular* “bunlar” 7a/1, 7a/3; *bulardın* “bunlardan” 7a/5; *bularğa* “bunlara” 7b/10; *cemālleriğa* “yüzlerine” 5b/15; *dergāhlariğa* “huzurlarına, dergâhlarına” 2a/3; *hazretleridin* “hazretlerinden” 3b/4; *içide* “içinde” 9b/11, 11a/3; *içiğe* “içine” 14a/1; *olar* “onlar” 7b/11, 7b/13, 11b/14 /.../; *tarafıdın* “3b/15; *tarafığe* “tarafına” 2b/13; *üzeside* “üstünde” 2b/10; *üzesidin* “üstünden” 2b/13; *vaqtide* “vaktinde” 1b/15; *vücūdıdın* “varlığından” 7a/13.

¹⁰ Çekimsiz fiiller olarak isimlendirilen isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiiller bir oluş, kılış ve durum bildirdikleri için fiile yaklaşırlar ancak çekime girmedikleri için de isim sınıfına girerler. Bunlar isim gibi kullanılarak isim, sıfat ve zarf görevi yüklenen fiil biçimleri olarak kabul edilir (Korkmaz, 2009: 863). M. Ergin partisip (Sıfat-fiil) eklerinin işlevi için “geçici hareket ismi yapmak” (Ergin, 1993: 315), gerundiumlar (zarf-fiil) için ise “fiillerin zarf şekilleri” (Ergin, 1993: 319) ifadelerini kullanmış; isim-fiil eklerini ise fiilden isim yapma ekleri arasında ele almıştır (Ergin, 1993: 175-177).

Zamir n'sinin bulunduğu örnekler şunlardır: *bunlar* “bunlar” 2b/3; *içinde* “içinde” 4b/9, 5b/6; *munça* “bunca, bu kadar” 8a/13, 9a/3, 15a/12; *munda* “burada” 8b/1, 10b/4, 12b/13 /.../; *mundağ* “böyle, şöyle” 8b/1; *mundın* “bundan” 2b/12; *şunda* “burada, şurada” 10b/1; *üstinde* “üstünde” 9a/7.

1.18. Önemli Yapım Ekleri

1.18.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+çIIIK

Çağatay Türkçesinde +IIK / +IUK ekine benzer bir işlevi vardır. Eklendiği isme mensubiyet anlamı katar (Berbercan, 2011: 445). Genellikle meslek isimleri oluşturduğu bilinir (Eckmann, 1988: 35, 36). Metinde “*ayçılık* ‘aylık’ 1b/12, 2b/9” örneğinde görülür. Bu örnekte ek meslek isminin üzerine gelmemiştir. Bu durum ekin işlevinin birden fazla olduğunu göstermektedir.

1.18.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

+rA-

Daha çok geçişsiz fiiller türetir (Eckmann, 1988: 46): *Uçradı*. “Rastladı.” 7b/13, 11b/12.

+Ar-

Geçişsiz fiiller türetir (Eckmann, 1988: 45): *Kögerdi*. “Yeşillendi.” 14b/7.

-r-

Çağatay Türkçesinde geçişsiz fiiller yapar (Eckmann, 1988: 45): *Belgürdi*. “Belirdi, ortaya çıktı.” 5a/11; *Pelgürdi*. “Belirdi, ortaya çıktı.” 4a/1, 4b/5, 6a/5 /.../.

1.18.3. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-GUz-

Çağatay Türkçesinde ettirgenlik işlevindedir (Eckmann, 1988: 47): *kirgüzüp* “sokup” 9b/2; *körgüzüp* “gösterip” 5a/5, 6, 5b/5; *tirgüzmek* “diriltmek” 11a/9; *Yetgüzdiler*. “Ulaştırdılar.” 10b/14; *yetgüzüp* “ulaştırıp” 16a/11; *Yetgüzüp ber*. “Ulaştırıver.” 3a/4; *Yügürgüzdiler*. “Gönderdiler.” 2a/14.

-GUr-

Çağatay Türkçesinde ettirgenlik işlevindedir (Eckmann, 1988: 47): *yetgürmek* “getirmek, ulaştırmak” 2b/5.

-DÜr-

Çağatay Türkçesinde ettirgenlik işlevindedir (Eckmann, 1988: 47): *Çafturdi*. “Gönderdi.” 8a/2; *Çaldurdi*. “Çaldırdı.” 8b/3; *Keltürgüsidür*. “Mutlaka getirecektir.” 2b/4; *keltürmesek* “getirmesek” 2b/1; *keltürmeseñizler* “getirmesiniz” 2a/13, 6b/5; *keltürseñizler* “getirseniz” 2a/12; *keltürüp* “getirip” 1b/13, 5b/15, 7a/4 /.../; *Keltürür*. “Getirir.” 7a/6; *Keltürürmiz*. “Getiririz.” 2b/3, 2b/6; *Öltürdi*. “Öldürdü.” 8a/7; *Öltürdiler*. “Öldürdüler.” 8a/5; *öltürmek* “öldürmek” 11a/9; *öltürüp* “öldürüp” 8a/13; *yandurup* “döndürüp” 16b/8, 16b/11.

-Ur-

Çağatay Türkçesinde daha çok ettirgenlik eki olarak görev yapar (Eckmann, 1988: 46): *Kigürdi*. “Gönderdi.” 10b/3.

-(I / U)I-

Ekin, bir kısım türetmelerde edilgenlik işlevini kaybederek ve eklendiği kökle kalıplaşarak farklı anlamlarda geçişsiz fiiller türettiği bilinmektedir. Bu tür kelimelerde ekin daha çok kendiliğinden oluş ve dönüşlülük işlevi ağırlık kazanmıştır (Korkmaz, 2009: 128). Ek, incelenen metinde de kendiliğinden oluş / dönüşlülük işlevindedir: *Çörüldi*. “Toplandı.” 12a/14.

1.18.4. Fiilden İsim Yapma Ekleri**-GUcI**

Eski Türkçede -GUcI şeklinde bulunan ek (Gabain, 1995: 52, 53; Tekin, 2003: 90) fiilden isim yapma eki -GU ile isimden isim yapma eki +çI’ dan oluşur. Batı Türkçesinde eklerin sonundaki ve başındaki “ğ” ve “g” erimiş, bunun sonucunda Eski Oğuz Türkçesinde -(y)IcI şekline geçmiştir (Ergin, 1993: 181; Timurtaş, 1994: 81; Gülsevin, 2007: 137). Metinde bir kelimedede rastlanmıştır: *indegüci* “ulaştırıcı, ulaştırın” 2b/7.

-(I / U)G

Eski Türkçeden beri varlığını koruyan ve bazı çok heceli kelimelerin sonlarında bulunan ek, Çağatay Türkçesinde “-G / -K” olarak görülmektedir (Uçar, 2011: 1895). Ek, sıfat, iş ve hareket bildiren soyut isimler, kısmen de somut isimler oluşturur (Eckmann, 1988: 37): *ölügi* “ölüsü” 16a/3.

-mur

Sadece yağmur kelimesinde bulunan bir ektir. Kelime Çağatay Türkçesinde metatezli olarak kullanılır (Eckmann, 1988: 40): *yamğur* “yağmur” 16a/7.

1.19. Tezlik Birleşik Fiili

Çağatay Türkçesinde tezlik, “fiil + -A (zarf-fiil eki) + ber-” yapısıyla kurulur (Eckmann, 1988: 109). Metinde -A zarf-fiil ekinin yanı sıra -U ve -(I / U)p zarf-fiil eklerinin de tezlik teşkilinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Metindeki örnekleri şunlardır: *Alıp berey*. “Alıvereyim.” 11b/9, 10; *Cem’ kılıp berdiler*. “Toplayıverdiler.” 2a/6, 7; *Koyaberiñler*. “Koyuverin, salıverin, bırakıverin.” 10a/4; *Tutup berdiler*. “Tutuverdiler” 2b/10.

1.20. “-GAy” Ekinin İşlevleri

Çağatay türkçesinde -GAy eki gelecek zaman ve emir / istek kipi işlevinde kullanılır (Eckmann, 1988: 124). İncelenen metinde ekin emir / istek işlevinin yanı sıra geniş zaman işlevine de rastlanmıştır:

1.20.1. Emir / İstek İşlevi

Metinde şu örnekte ekin emir / istek işlevinde kullanıldığı görülür: *Şeyh-i cārūf-keş koyğaysız*. “Baş görevli tayin ediniz.” 7b/6.

1.20.2. İstek İşlevi

İncelenen metinde -GAy ekinin şu örneklerde sadece istek işleviyle kullanıldığı görülmektedir: *Kaşki sizlerniñ aldılarıda cān bergey irdük*. “Keşke sizlerin önünüzde can verseydik.” 15a/10, 11; Bu hālñi körmegey irdük. “Bu hali görmeseydik” 15a/11.

1.20.3. Geniş Zaman İşlevi

Ekin incelenen metinde bir yerde geniş zaman işleviyle de kullanıldığı görülür. Önceki çalışmalarda emir / istek ve gelecek zaman işlevi belirtilmesine rağmen geniş zaman işlevine değinilmemiştir. Bu durum, üzerinde çalışılan bu eser için özgün bir nitelik arz etmektedir. Metinde kullanılan şu örnekte ek geniş zaman işlevindedir: *Her kim bu imāmlarnıñ tezkirelerini oqup işitip*

köz yaşı kılıp du‘ā ve tekbīr kılsalar bu dünyādin āhıretge imān-ı āb-rūy birle bargaylar. “Kim bu imamların tezkirelerini okur, iştir, gözyaşı döker ve onlara dua ederse dünyadan ahirete sağlam bir iman ile gider.” 16b/15, 17a/1, 2.

1.21. Şimdiki Zaman

Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman çekimi -A, -y + (DUr / turur + şahıs zamirleri) kuruluşuyla yapılır (Eckmann, 1988: 136). Bu yapı şimdiki zamanın yanı sıra genel geçer hâlleri ve sürerliği de ifade edebilmektedir (Dağıstanlıoğlu, 2012: 1344). Metinde de bu yapının birçok örneğine rastlanmıştır: *Baradurmız.* “Gidiyoruz.” 2b/12, 4a/14, 14b/5; *Çıkadur.* “Çıkıyor.” 10a/13, 11a/3; *Ğāyib bolmaydur.* “Kaybolmuyor.” 9b/13, 9b/15, 10a/3, 4 /.../; *Kiledür.* “Geliyor.” 4b/5, 5a/11, 12b/1 /.../; *Körünedür.* “Görünüyor.” 13b/3; *Sihr kılmaydur.* “Sihir yapmıyor.” 10a/3; *Vīrān kıladur.* “Viran ediyor.” 8b/14; *Yārī bereturmen.* “Yardım ediyorum.” 12b/15; *Yatadur.* “Yatıyor.” 16a/2, 16a/3.

1.22. “-(I / U)pdUr” Ekiyle Kurulan Şimdiki Zaman

Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman, çekimi -A / -y + dUr + şahıs zamirleri şeklinde yapılır (Eckmann, 1988, 136). -p(dUr) + şahıs zamiri yapısı ise öğrenilen geçmiş zaman için kullanılır (Eckmann, 1988, 138). Ancak bu yapının şimdiki zamanı da karşıladığı tespit edilmiştir (Yücel, 2017, 378). İncelenen metinde de ekin bu işleviyle bulunduğu bazı kullanımlara rastlanmıştır: *Ey Kāşkar halqı! Hāzret-i İmām-ı Nāsırı‘d-dīn başlıg tört imāmlar kırk miñ leşker pilen Kāşkar‘nı feth kılgalı Māverāū‘n-nehr‘din kelipdürmiz.* “Ey Kaşgarlılar! Biz, Hazreti İmam-ı Nasreddin önderliğindeki dört imamla birlikte ve kırk bin kişilik ordumuzla Kaşgar’ı fethetmek için Maveraünnehir’den geliyoruz.” 2a/11; *Ne miqdār kişi kelipdür?* “Kaç kişi geliyor?” 3a/6; *Ey halāyık! Nime dipsizler?* “Ey insanlar! Ne diyorsunuz?” 7a/8; *Yārkend‘ge yetip kördiler kim bir neçe üylük kişi germ aytıp oloturupdurlar.* “Yarkent’e vardıklarında birkaç evlik kişinin oturmuş hayıflanmakta olduklarını gördüler.” 7b/8; *Şehr körünüp turunup turup.* “Şehir görünüp duruyor.” 8a/15; *Dīnde cāsūzluk kılıp kaçқан kāfırlarnıñ arqasın nāme iyberipdür.* “Dinen casusluk yapan kişilerin arkasından mektup gönderiyor.” 11b/5; *Tive kuyrıǵını tebregeñçe kōsniñ āvāzı çıqıpdur.* “Deve kuyruğunu salladıkça davul ses çıkarıyor.” 13a/8.

1.23. Mutlak Gelecek Zaman

Mutlak gelecek zaman -GU + iyelik ekleri + (-dur / durur / turur) yapısıyla oluşturulur (Eckmann, 1988: 134). Metinde örneklerine rastlanmıştır: *Cān bergüñizdür.* “Can vereceksiniz.” 6b/5; *Harāb kılgusıdur.* “Harap edecektir.” 2b/1; *İmān keltürgüsidür.* “İman edecektir.” 2b/4; *Ne bolǵusıdur?* “Ne olacaktı?” 2b/1, 9a/1; *tenhā feth kılgı dik* “tek başına fethedecekmiş gibi” 4a/7.

1.24. “-sA kerek” Yapısının Gelecek Zaman İşlevi

Eski Oğuz Türkçesinde gereklilik ve gelecek zaman işlevi bulunan yapı (Gülsevin, 2007: 103), Çağatay Türkçesinde daha çok gereklilik bildirir (Eckmann, 1988: 123). Yapının bir cümlede gelecek zaman işlevinde kullanıldığı ayrıca cümleye gelecek zamanda ihtimal anlamı da kattığı tespit edilmiştir: *Şāyed ki Müselmān bolsa kerek.* “Belki Müslüman olacak.” 11a/9.

1.25. “-sA” Şart Kipi Ekinin İşlevi

Ekin şart bildirme işlevinin yanı sıra istek işlevi de bulunur ve fiillerin üzerine doğrudan eklenebilir (Korkmaz, 2009: 676). Çağatay Türkçesinde de durum aynıdır ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi (Korkmaz, 2009: 677) şart kipi ekinin üzerine iyelik kökenli şahıs ekleri gelir (Eckmann, 1988: 122). Ayrıca Çağatay Türkçesinde geniş zamanın şartı -r e(r)sem, -rsam, -r bolsam / olsam; olumsuzu ise -mas e(r)sem / bolsam / olsam ek ve yapılarıyla kurulur (Eckmann, 1988: 129) ve oluş ve kılışları geniş zaman diliminde şarta bağlar. Çağatay Türkçesinde fiilin üzerine doğrudan eklenen şart kipi eki bazı durumlarda ana fiili geniş zaman diliminde şarta bağlama işlevindedir. Bu

kullanımında geniş zamanın şartını ifade eden *-r e(r)sem, -rsam, -r bolsam / olsam* ek / yapıları kullanılmayıp şart eki doğrudan fiilin üzerine gelir. Metinde çok fazla örneği bulunmaktadır: ‘*âciz kelseñizler* “aciz kalırsanız” 2a/5; *ceng kılsağ* “savaş yaparsak” 9a/1; *îmân keltürmesek* “iman etmezsek” 2b/1; *îmân keltürmeseñizler* “iman etmezseniz” 2a/13; *îmân keltürsek* “iman edersek” 2a/15; *îmân keltürseñizler* “iman ederseniz” 2a/12; *inâyeti bolsa* “yardımı olursa” 2a/2; *mededi bolsa* “yardımı olursa” 3a/14; *Muniñ suynı bermesek alurmız*. “Buranın suyunu kesersek alırız.” 12a/8; *Piz îmân keltürürmiz eger nesl-evlâdımız bolsalar*. “Eğer bizim evladımız gibi olurlarsa biz iman ederiz.” 2b/2, 3; *Şol leşker neçe kün munda tursa men şehrni yaşuray*. “Bu askerler her ne kadar burada olsalar da ben şehri gizlerim.” 8b/1.

1.26. “-GAn” Sıfat-Fiil Ekinin İsim-Fiil İşlevi

Sıfat-fiil eklerinden *-GAn*, üzerine birtakım ekler alarak isim-fiile dönüşebilmektedir (Demir vd., 2015: 80). Metinde de bu türden örneklerle rastlanmıştır: *kalğanlar* “kalanlar” 15a/7; *kelgeni* “geldiği” 3a/9, 3a/10; *kılğanlarını* “yaptıklarını” 3a/15.

1.27. Bazı Zarf-Fiil Ekleri

Çağatay Türkçesinde birçok zarf-fiil eki bulunur. Bunlardan metinde önemli görülenler ele alınmıştır:

1.27.1. “-p” Eki

Çağatay Türkçesinde ünlüyle biten kök ve gövdeler eki doğrudan doğruya alabilir. Ünsüzle bitenler ise *-(I / U)p* şeklinde yardımcı ünlülü olarak gelir (Eckmann, 1988: 113-116). Metinde her iki şeklin de örneklerine rastlanmıştır. Ünlüyle biten kök ve gövdelere doğrudan gelebilen ekin metindeki örnekleri şunlardır¹¹: *bağlap* “bağlayıp” 5b/8; *başlap barıp* “hemen gidip, götürüp” 6a/3; *Çağap barıñlar*. “Çağırıp gelin.” 3a/5, 6; *dip* “deyip, diyerek” 2a/6, 2b/1, 2b/5; *keçelep* “geceleyerek” 15b/15; *koğlap* “kovalayıp” 11b/7, 12a/5; *okup* “okuyup, okuyarak” 6a/14, 17a/1; *sorap* “sorup” 4b/12, 5a/8; *taşlap* “taşlayıp” 4a/9, 6b/7, 11b/9; *tilep* “dileyip” 2b/15, 16b/9.

1.27.2. “-ğalı” Eki

Çağatay Türkçesinde yoğun bir kullanımı olan ekin (Eckmann, 1988: 111) sadece tonlu biçimine rastlanmıştır. Eklendiği fiile –mak için “dışından beri” anlamlarını katar ve onu yükleme bağlar (Soydan, 2016: 862). Metindeki örnekleri şunlardır: *feth kılğalı* “fethetmek için” 2a/11; *Müselmân bolğalı* “Müslüman olmak için” 7a/4.

1.27.3. “-GUnca” Eki

Çok işlek zarf-fiil eklerinden biridir (Eckmann, 1988: 112). “-e kadar” anlamı verir. Metindeki örnekleri şunlardır: *çıkmagünca* “çıkmayınca” 14a/11; *namâzdın fârîğ bolğünca* “namazı tamamlayana kadar” 13b/6, 14a/7; *selâm bergünce* “selam verinceye kadar” 14a/8, 14a/9.

1.27.4. “fiil tabanı + zaman / kip eki + irse” Yapısı

Çağatay Türkçesinde *-sA* eki şart ve istek bildirir (Eckmann, 1988: 122). Ekin çeşitli zaman ve kip eklerinin üzerine gelmesiyle birleşik zamanlı çekimler meydana gelir (Eckmann, 1988: 123). Metindeki bazı kullanımlarda “fiil tabanı + zaman / kip eki + irse” yapısının şart veya istek bildiren birleşik fiil işlevinde değil de zaman işlevli zarf-fiil görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Örnekleri şunlardır: *Kettiler irse kâfirleriniñ kurganının nekkâre âvâzı kelür irdi*. “Gittikten sonra kâfirlerin bulunduğu yerden davul sesi geliyordu.” 13a, 5, 6; *Ol küni ötti irse hâzret-i imâmlar ervâh-ı tayyibege teveccüh kıldılar*. “O gün geçtikten sonra hazreti imamlar temiz ruhlara yöneldiler.” 9b/7,

¹¹Bilindik bir husus olması nedeniyle ünsüzle biten kök ve gövdelere yardımcı ünlülü olarak eklenen örnekler belirtilmeyecektir.

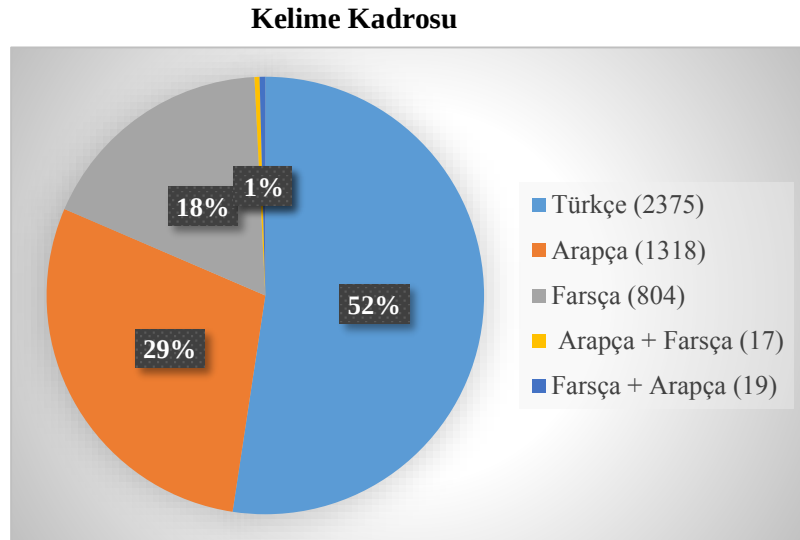
8; *Şubu beşâretni taftılar irse Hâzret-i Hızır Baba yığlay yığlay be-ṭaraf-ı Kāşkar revân boldı.* “İşte bu müjdeyi aldıktan sonra Hazreti Hızır Baba ağlaya ağlaya Kaşgar tarafına doğru yola çıktı.” 15b/12, 13; *Taṇ attı irse ḥâzret-i imāmlar namâzdın fârîğ bolğunca kâfirler şaf râst kıldı.* “Tan yeri ağarıp hazreti imamlar namazı eda ettikten sonra kâfirler saf tuttular.” 13b/5, 6.

1.28. 2. Çokluk Şahıs Ekinin Fiil Çekiminde ve İyelik Eki Olarak Görünümü

Fiillerin emir kipi 2. çokluk şahıs çekimi, *-ñ / -(I)ñ / -(U)ñ / -ñlz / -(I)ñlz / -(U)ñlz / -ñlar / -ñlzar* ekleriyle sağlanır (Eckmann, 1988: 118). Görülen geçmiş zaman çekiminde *-ñlz / -ñuz* ekinin yanı sıra *-ñlar* eki de kullanılabilir (Eckmann, 1988: 120). Benzer durum, fiillerin şart çekiminde de görülmektedir. Şartın 2. çokluk şahsında da *-ñlz* ve *-ñlzar* ekleri kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 122). Fiil çekimindeki bu kullanımların yanı sıra 2. teklik ve çokluk şahıs iyelik eki çekiminde de bu ekler görülmektedir (Eckmann, 1988: 54). Emir çekimiyle ilgili örnekler şunlardır: *Barıñızlar.* “Gidin, gidiniz.” 2a/5; *Beriñler.* “Verin, veriniz.” 11a/1; *Çağap barıñlar.* “Çağırıp gelin.” 3a/5, 6; *Diñizler.* “Deyin, deyiniz.” 3b/8; *Koyaberinler.* “Salıverin, koyuverin.” 10a/4; *Koyuñlar.* “Bırakın.” 11b/10; *Tekbîr kıluñızlar.* “Tekbir getirin.” 16b/1, 16b/4; *Tutuñlar.* “Tutun, tutunuz.” 10b/6, 10b/10; *Yâr boluñlar.* “Yardım edin.” 15a/15; *Yörüñ.* “Yürüyün.” 13a/10. Fiillerin şart çekimiyle ilgili örnekler şunlardır: *âciz kelseñizler* “aciz kalırsanız” 2a/5; *andağ bolsañızlar* “öyleyse” 3b/8; *îmân keltürseñizler* “iman ederseniz” 2a/12; *îmân keltürmeseñizler* “iman etmezseniz” 2a/13. Ekin 2. çokluk şahıs iyelik eki işleviyle ilgili örnekler şunlardır: *Ne ḥâliñizler?* “Nasılsınız?” 5b/13; *himmetiñizlerğa* “gayretlerinize” 12b/5.

1.29. Kelime Kadrosu

Arapça ayet, dua ve ibareler çıkarıldığında metinde toplam 4533 kelime bulunmaktadır. Bunların 2375’i Türkçe, 1318’i Arapça, 804’ü Farsça, 19’u Farsça + Arapça, 17’si Arapça + Farsçadır. Kelime kadrosu incelenirken birleşik kelimeler, Arapça ve Farsça isim tamlamaları, yardımcı fiiller ayrı birer kelime olarak değerlendirilmiştir. Özel isimler de istatistiğe dâhil edilmiştir. Başta da belirtildiği gibi Arapça ayet, dua, hadis vb. Arapça ibareler değerlendirmeye alınmamıştır. Bunlarla ilgili gerekli bilgiler dipnotta ifade edilmiştir. Arapça ve Farsça birleşik isimler tek bir kelime olarak kabul edilmiştir. Arapça ve Farsça kökenli kelimelere eklenen Türkçe yapım ve çekim ekleri dikkate alınmamıştır. Aşağıda bu istatistikleri gösteren grafik görülmektedir:

Grafik 1: Metindeki kelimelerin dillere göre oranları.

Grafik incelendiğinde metinde en çok Türkçe kelimelerin kullanıldığı görülür. Bu durum Çağatay Türkçesinde Türkçe kelimelerin çoğunlukla muhafaza edildiğini göstermektedir. Türkçeyi sırasıyla Arapça ve Farsça alıntı kelimeler izlemektedir. Türk dünyasında bir bakıma din dili durumunda olan Arapça, en fazla alıntı yapılan dil konumundadır. Bölgesel yakınlık nedeniyle de Farsçadan çok sayıda kelime alıntılanmıştır.

2. Çevriyazılı Metin

Bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm¹²

[1a] [el-ḥamdulī'llāhi rabbi'l-ālemin, ve'l-ākıbetu li'l-muttaḳin ve's-şalātu ve's-selāmu 'alā resūlihi muḥammedin ve 'ālihi ve aşḥābihi ecma'in]¹³ [1b] [bi-ism-i rabbi ḥālik kulli şey'in ve 'ālemi's-sırrı ve'l-ḥayāti subḥāne'l-kadimi lem yezel ve'r-raḥmāni'r-raḥīm]¹⁴, [hayy-i dānā-yı kadīm ān ve ber-güzide-i hezār 'ālem-i seyyidu'l-keveyn ve server-i enbiyā'i el-ḥazret-i şalla'llāhu 'aleyhi vesellemba' dez ḥamd ḥudā-yı kerim-i 'ālimān ve na't ḥ'āce-i her do cihān ve şāhib-i kur'ān ve kātıl-i küffār ve nām-ı meşhūr ya'ni ḥazret-i imām-ı nāşıru'd-dīn ve imām-ı mu'īnu'd-dīn ve ḥazret-i imām-ı zuhūru'd-dīn ibni ḥazret-i imām-ı eftāḥ ibni ḥazret-i imām-ı kāsım ibni ḥazret-i 'askerī ibni ḥazret-i imām-ı bâkır ibni ḥazret-i imām-ı muḥammed takī ibni ḥazret-i imām-ı mūsā rızā ibni ḥazret-i imām-ı mūsā kāsım ibni ḥazret-i imām-ı ḥasan -raziya'llāhu 'anh-ceddi ḥazret-i muḥammed muştafa şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem]¹⁵ el-kışşa andağ rivāyet kılurlar kim bu dört imāmlar Medāyin'de irdiler. Üç ayçılık orğa çıkıp irdiler. Ḥazret-i Yūsuf Qādir Ḥān Gāzī peş-gāhda turup kıyām keltürüp 'arz kıldılar kim “Ey evlād-ı resūlu'llāh! Piz Kaşkar'dın kelürmiz. Kaşkar-zemīn bi-temām küffār boldı. Sizler dik evlād-ı resūlu'llāhniñ vaqtide fetḥ tapğay.[2a] Mundın keyin fetḥ bolmas. Ruḥsatları bolup bir neçe leşker-i İslām hem-rāh bolur mukin? -inşā'allāhu te'ālā-¹⁶Ḥudā-yı Te'ālā-niñ ināyeti bolsa fetḥ kılıp ḥazretleriniñ dergāhlarığa kelgeymiz.” didiler. Ḥazret-i İmām-ı Nāşıru'd-dīn aydılar: “Ey ümerālar! Ḥazret-i Yūsuf Qādir Ḥān Gāzī Pādişāh pile tiz tün leşker cem' kılıp barıñızlar. Eger 'āciz kelseñizler pizlerge nāme iybersünler.” dip yarlıg kıldılar. Şol zemān kırk miñ leşker cem' kılıp berdiler. Ḥazret-i Yūsuf Qādir Ḥān Gāzī Pādişāh leşker tartıp Kaşkar-zemīnğa revān boldılar. Neçend maḥal menzil ve merāḥillerni tay kılıp ve bādiyelerni kaṭ' kılıp Kaşkar-zemīnğa keldiler. Aydılar kim “Mendürmen Yūsuf Qādir Ḥān Gāzī. Ey Kaşkar ḥalkı! Ḥazret-i İmām-ı Nāşıru'd-dīn başlıg dört imāmlar kırk miñ leşker pilen Kaşkar'nı fetḥ kılğalı Māverāü'n-nehr'din kelipdürmiz. Eger imān keltürseñizler evvel Ḥudā rızası üçün ikinci cemī' enbiyālar rızası üçün eger imān keltürmeseñizler darb-ı şimşir Müselmān kılurmızdur.¹⁷” dip nāme yügürgüzdiler. Kaşkar ḥalkı nāmeni körüp bisyār ğam-ğın boldılar. Ayttilar kim “Muniñ 'ilācı ne turur? Eger imān keltürsek [2b] āḥir ne bolğusıdur? Eger imān keltürmesek şehriñi ḥarāb kılğusıdur.” dip endişe kılur irdi. Āḥiru'l-emr maşlaḥatları şubu yerge yetti ki “Piz imān keltürürmiz eger nesl-evlādımız bolsalar.” dip elçi çıkardılar. Bunlar nāme pitdiler kim Kaşkar ḥalkı imān keltürgüsidür. Bu ḥalk pile ceng kılıp zarar yetgürmek ḥüb imes.” dip ḥazret-i imāmlarğa nāme iyberdiler. Nāmeniñ sözi andağ irdi kim “Ey

¹² “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla [başlarım]”.

¹³ Şükür, âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir. Güzel sonuç takva sahibi insanlar içindir. Salatu selam, Muhammed'e onun yakınlarına ve sahabesinin hepsinedir.

¹⁴Bu kısım Arapça olup manası şudur: Sır ve hayat âleminin, her şeyin yaratıcısı olan Rabb'in adıyla. Rahman ve rahim, kadim ve ebedi olan cenabı Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederim.

¹⁵Ezeli olarak âlim olan Allah ve bin âlemin seçilmişisi, her iki âlemin önderi, peygamberlerin serveri, Hazreti (s.a.v.), âlemlerin cömerti olan Allah'a şükrettikten sonra iki cihanın başı olan Hazreti Muhammed'e övgüler olsun. Kur'an'ın sahibi, kâfirlerin katili ismiyle meşhur İmam-ı Nasreddin ve İmam-ı Muineddin, Hazreti İmam-ı Eftah'ın oğlu Zuhreddin, Hazreti İmam-ı Kasım'ın oğlu Hazreti İmam-ı Eftah, Hazreti Askeri'nin oğlu Hazreti İmam-ı Kasım, Hazreti İmam-ı Bâkır'ın oğlu Hazreti Askeri, Hazreti İmam-ı Muhammed Takî'nin oğlu Hazreti İmam-ı Bâkır, Hazreti İmam-ı Ali Musa Rıza'nın oğlu Hazreti İmam-ı Muhammed Takî, Hazreti İmam-ı Musa Kazım'ın oğlu Hazreti İmam-ı Ali Musa Rıza, Hazreti İmam-ı Cafer-i Sadık'ın oğlu Hazreti Musa Kazım, Hazreti İmam-ı Zeynelâbidin'in oğlu Hazreti İmam-ı Cafer-i Sadık, Hazreti İmam-ı Hasan (r.a.)'ın oğlu Hazreti İmam-ı Zeynelâbidin, bunların da dedeleri Hazreti Muhammed (s.a.v.).

¹⁶ Allah izin verirse.

¹⁷Kelimedeki “tur” eki fazladan yazılmıştır.

büzürgvârlarım! Piz sizlerge îmân keltürürmiz. Pizlerni sizler dik îmānga indegüci yok irdi. Piz küfr-çalâletde idük. Miz hîn Müselmân bolurmız.” dip nâme iyberdiler. El-kışsa: andağ rivâyet kılıpdurlar kim hazret-i imâmlar üç ayçılık orğa çıkıp nâmeni ora üzeside tutup berdiler. Hazret-i Imâmlar nâmeni körüp aydılar kim “Ey yârânlar! Pizge Kaşkar-zemîndin nâme keldi. Piz ez-berâ-yı feth-i küffâr üçün baradurmız. Pizniñ mundın özge işimiz yok turur.” dip or üzesidin yanmay Hazret-i Resûl -‘aleyhi’s-selâm-¹⁸niñ ravzaları tarafige revân boldılar. Barıp ravza-i mübârekni ziyâret kıldılar. Teveccüh kılıp meded-isti‘ânet tilep beşâret taptılar kim Kaşkar zemînni feth kılursızlar. [3a] Özünüñ hem Kaşkar-zemînde şerbet-i şehâdet içersizler, dip şu vâkı‘ anı körüp hoş-hâl ve hürrem bolup be-taraf-ı Kaşkar-zemînga revân boldılar. Tüşken otağda bârgâh-ı saltanatge kişi buyrudılar: “Sin barıp tiz tün pile barakamıznı arkamızdın yetgüzüp ber.” dip yarlıg kıldılar. Özleri hem tiz tün yörüp neçend künde Andicân tağıga yetip tüştiler. “Leşkerni siz çağap barıñlar. Ne miqdâr kişi kelipdür? On kişidin bir kişi bir dâne nohûd alıp kelsün.” dip yarlıg kıldılar. On kişidin bir kişi bir dâne nohûd alıp keldi. Cem‘ kılıp tartıp bahtılar. Bir çehârek çıktı. Hesabı yüz miñ kişi kelipdür. Hazret-i imâmlar aydılar kim “Leşker bisyâr kelipdür. Öz meyli pile kelgeni hem bardur. Ez rüy-ı siyâset pile kelgeni hem bardur. Müselmânların köç kılıp zör pile alıp barmağ hûb imes. İslâm açmak pizniñ mîrâşımız turur. Müselmânların i‘tikâdı ma‘lûm boldı. Temâm yansunlar. Piz öz kişilerimiz pile barıp feth kılurmız. Hüdâ-yı Te‘âlâ’niñ inâyeti bolsa ve ceddimiz Hazret-i Muhammed Muştafâ -şalla’llâhu ‘aleyhi vesellem-¹⁹niñ mededi bolsa -inşâ’allâhu te‘âlâ- İslâm açqaymız.” dip yarlıg kıldılar. Leşker halkı mundağ kılğanlarını işitip zârî ve tazarrû [3b] kılıp cem‘ bolup kelip aydılar kim “Ey büzürgvârlarım! Pizniñ cânımız hazretlerige fedâ bolsun. Piz hazretleriniñ altun tûğlarını irkeşip kelip irdük. Pizniñ ârzümüz oldur kim hazretleriniñ aldılarıda cân fedâ kılurmız. Hazretleridın hergiz yanmasmız. Kıyâmet küni Hazret-i Pegamber -şalla’llâhu ‘aleyhi vesellem-niñ aldılarıda şermende bolmasmız.” dip hazret-i imâmların mübârek ayağlarıga yıkılıp zâr u tazarrû‘ kılıp turdılar. Hazret-i imâmların mîhr-muhabbetleri cüş urup aydılar kim “Andağ bolsañızlar ‘âmîn’ diñizler. Piz du‘â kılalın.” Bu dört imâmlar başlarını yalañ kılıp közlerini kögge tikip yüzlerini be-taraf-ı kible kılıp du‘â kıldılar. Şol zemân du‘âları icâbet boldı. Hemme leşker üstün bahtı. ‘Arş-ı kürsini kördi. Töbin bahtılar peşt-i mâhîni kördiler. Hemmeleri evliyâ-yı zeber-dest boldılar. El-kışsa: Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pâdişâh, hazret-i imâmlarğa nâme iyberdiler kim müddet-i eyyâm ba‘d-ez muntazır irdiler. Özleri “Kelürler mükin, yâ yok mu ikin?” dip oturup irdiler. Andicân tarafıdın gerd feydâ boldı. Gerd [4a] arasındın tûğ ‘alemler pelgürdi. Kördiler kim bir aq pergâle ‘alem zâhir boldı. Nişânesi miñ kişi bir şeh-suvâr yetip keldiler. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pâdişâh peş-bâz aldılarıga çıkıp kördiler kim Hazret-i Sultân Şâh Kâsım-ı Üveysî aşf-ı bād-pā-yı ‘arağ minip bu şimşir hamâyil kılıpdurlar. Ve kızıl haftân keyipdürler ve çarâneler bağlapdurlar. Tâc-ı muraşsa‘ başlarıga koyupdurlar. Civân-merdlık ve şecâ‘atlık şüreti zâhir bolup Kaşkar-zemînni tenhâ feth kılgu dik heybet pile kördiler. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî pâdişâhğa karangu cihân yaruğlık boldı. Atdın özlerini taşlap barıp körüştiler. Sordılar kim “Ey Pâdişâh-zâde! Kaydın kelürsizler, hazret-i imâmlar kaydadurlar?” dip sordılar. Hazret-i Sultân Şâh Kâsım-ı Üveysî aydılar: “Ey peder-i büzürgvâr! Hazret-i imâmlar Andicân tağıga kelip tüştiler. Meni çağan iyberdiler. ‘Sin ilgeri barğıl. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pâdişâh’ğa haber aytğıl. Piz baradurmız.’ didiler.” dip Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pâdişâh hoş-vaht bolup Hazret-i Sultân Şâh [4b] Kâsım-ı Üveysî’ni leşkerleri pile özleriniñ menzillerige [iyberdiler.] şadyâne çaldurdılar. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pâdişâh “Hazret-i imâmların aldılarıga barsam.” dip turup irdiler. Andicân tarafıdın gerd feydâ boldı. Gerdniñ arasındın tûğ ‘alemler belgürdi kim dört pergâle ‘alem kiledür. Nişânesi dört miñ kişi. Leşkerniñ serdârı Sultân Manşûr-ı Üveysî, H‘âce Sa‘îd-i Üveysî ve H‘âce Ahmed-i Üveysî ve H‘âce ‘Azîz-i Üveysî yetip keldiler. Pâdişâhâne libâslar keyip aşb-ı bād-pā-yı ‘arağlar minip tığ ve hançer üstüvâr kılıp kök temür içinde özlerini âreste kılıp gâhî mest ve gâhî hüşyâr bolup yetip keldiler. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pâdişâh bularnı körüp bisyâr ta‘zîmler kılıp körüştiler. Hemmeleridın

¹⁸ Selam onun üzerine olsun.

¹⁹ Allah ona salat ve selam etsin.

harduk sorap şehriñ yene bir tarafige tüşürdiler. Ol kün keç boldı. Tañ attı. Vaqt-i çâşt-gâh bolup irdi. Yene gerd pedâ boldı. Ol gerdniñ arasın on iki pergâle ‘alem zâhir boldı. Nişânesi yigirme iki miñ kişi bu leşkerniñ serdârı Sultân Ebu’l-Muzaffer-i [5a] Harezmi, Sultân A‘zamî-yi Harezmi, Sultân Ebü‘ Alî-yi Harezmi, Sultân Hâşimî-yi Harezmi, Sultân Şâh Kâsım-ı Harezmi, H‘âce Ca‘ferî-yi Harezmi, H‘âce İbrâhîm-i Harezmi, H‘âce Müslim-i Harezmi, H‘âce Küçegî-yi Harezmi, H‘âce Şehbâz-ı Harezmi, asf-ı bād-pā-yı ‘araqlar minip pādīshāhane silāhlar keyip şîr-şîfat dest-bāzularıñ şecâ‘atler körgüzüp yetip keldiler. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pādīshāh bularnı körüp peş-bāz aldılarığa barıp ‘izzet-ikrâmlar pile körüşüp harduk sorap bularnı şehriñ yene bir tarafige tüşürdiler. Kaşkar halkı hayrân kaldı. Ol kün keç boldı. Tañ attı. Vaqt-i çâşt-gâh boldı. Yene bir taraftın gerd pedâ boldı. Tüg süzüldi. Tügniñ arasın ‘alemler belgürdi. Kördiler kim On yette pergâle ‘alem kiledür. Nişânesi yigirme alta miñ kişi. Bu leşkerniñ serdârı Sultân Şeyh Celâlu’d-dîn-i Bağdâdî oñ kollarıda Sultân Sa‘îd-i Bağdâdî, sol kollarıda Sultân ‘Alau’d-dîn-i Bağdâdî, arka kollarıda Sultân Ziyâu’d-dîn-i Bağdâdî, Sultân Zer Şemse’d-dîn-i Bağdâdî, Sultân Hasan-ı Bağdâdî, [5b] Sultân Muhammed-i Bağdâdî ve H‘âce Muhammed Tahir-i Bağdâdî ve H‘âce Naşîr-i Bağdâdî, H‘âce ‘Abdu’l-kerîm-i Bağdâdî, H‘âce ‘Abdu’r-rahîm-i Bağdâdî ve H‘âce ‘Ömer-i Bağdâdî ve H‘âce Yahyâ-yı Bağdâdî ve H‘âce Şekûr-i Bağdâdî ve H‘âce ‘Abdu’l-‘azîz-i Bağdâdî, H‘âce Ebu’l-Mansûr-ı Bağdâdî ve H‘âce Ebu’l-Guvâris-i Bağdâdî aldılarığa bikler salıp bahâdur yigitler şecâ‘atlar körgüzüp atlarınıñ heybet-i tavışdın yer kökni titretip kök temür içinde aşf-ı bād-pā-yı ‘araqlar minip kızıl ve kara haftânlar keyip ve çarâneler bağlap yetip keldiler. Bu heybetlerni körüp Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pādīshāh cezm kıldılar kim “Hazret-i imâmlardur.” dip yayağ bolup yügürdiler kim Hazret-i Seyyid Celâlu’d-dîn-i Bağdâdî başlıq sultânlar ve hocalardurlar. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pādīshāh ta‘zîm-i temâm ve edeb-i ikrâmlar birle selâm kıldılar. Hazret-i Seyyid Celâlu’d-dîn ‘aleyk aldılar ve sordılar kim “Ne hâlinizler? Bâ-şoĥbet ve selâmet bar musızlar?” dip Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pādīshāh ta‘zîm bercâ keltürüp ayttılar kim “el-hamdu li’llâh²⁰, sizlerniñ mübarek cemâllerige müşerref [6a] boldum.” dip turdılar. Hazret-i Sultânlar sordılar kim “Piz kıysı tarafige tüşermiz?” didiler. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pādīshāh başlap barıp şehriñ yene bir tarafige tüşürdiler. Ol kün keç boldı. Tañ attı ve vaqt-i çâşt-gâh boldı. Yene gerd pedâ boldı. Gerd süzüldi arasın ‘alemler pelgürdi. Kördiler kim yigirme beş pergâle ‘alem. Nişânesi ellik miñ kişi. Hemmesi ‘âlemge meşhûr ve ma‘lûm boldı. Fādīshāh-ı cihân ve şâhib-i Qur‘ân, kâtil-i küffâr, nâm-ı meşhûr ya‘ni Hazret-i İmâm-ı Nâşîru’d-dîn ve Hazret-i İmâm-ı Zuhûru’d-dîn ve Hazret-i İmâm-ı Kıvâmu’d-dîn ve Hazret-i İmâm-ı Mu‘înu’d-dîn’dürler. Tufçakhâ-yı bād-pā-yı ‘araqlar minip kızıl ve kara haftânlar keyip ve şimşîr-i Mısrî hamâyıl kılıp cân-bāz yigitler aldılarıda ğarq-ı âhin fulâd başlarıda tâc-ı muraşşâ‘ keyip kemend-i kiyânî ve çarkîb-i şâhî bağlap kelür irdiler. Hazret-i imâmlarnıñ oñ kollarıda kırk mollâ-yı mûntehâ, sol kollarıda kırk mollâ-yı mûntehâ aldı ve arka larıda ‘âlimler ism-i a‘zam okup kelür irdiler. Yette miñ pādīshāh-zâdeler ellik miñ leşker pile hazret-i imâmlarnıñ [6b] aldı ve arka larıda yer kökni titretip kelür idiler. Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî Pādīshāh, hazret-i imâmlarnı körüp kattıĥ ün birle kıçkırap aydılar kim “Ey Kaşkar halkı! Âĥâ ve dānâ bolĥıl kim ol pādīshāh-ı iĥlim-gerler yettiler. Eger sizler peş-bāz aldılarıĥa çıkıp imân keltürmeseñizler hemmeñizler cân bergüñizdür. Mendin kalmaşun. Sizlerge ĥaber berdim.” dip hazret-i imâmlar tarafige yüzlendiler. Yakın yetip atdın özlerini taşılap yayağ bolup hazret-i imâmlarnıñ ayaĥlarıĥa yıkılıp yüz miñ tevâzû‘lar pile hazret-i imâmlarĥa selâm kıldılar. Hazret-i imâmlar ‘aleyk alıp sordılar kim “Ey Yûsuf Kâdir Hân Gâzî! Selâmet bar musız?” dip Hazret-i Yûsuf Kâdir Hân Gâzî aydılar kim “Ey pādīshāhlarım! -el-hamdu li’llâh- her neçük bolsa hem mübarek cemâllerige müşerref boldum. Hiç eşer-i ĥubâr köñlümde kalmadı.” dip bisyâr ta‘zîmler kılıp turdılar. Kaşkar halkı uluĥ küçük hemmeleri cem‘ bolup sağdaĥlarını boyunlarıĥa asıp bisyâr niyâz-mendlikler aldılarıĥa alıp keldiler. Bisyâr [7a] ĥacâletleridin selâm kıldılar. Hazret-i imâmlar sordılar kim “Bular kâfir mü yâ Müselmân mu?” dip ‘aleyk almadılar. Tevaĥkuf kıldılar. Yûsuf Kâdir Hân Gâzî aydılar kim “Bular Kaşkar halkı turur. İmân keltürüp Müselmân bolĥalı kelgendür.” dip irdiler. Hazret-i imâmlar aydılar

²⁰ Allah’a hamd olsun.

kim “Ey Yūsuf Kādīr Hān Gāzī! Bulardın sorañ kim öz meylileri pirle imān keltürür mü yā öz rū-yı siyāset pile mü?” didiler. Yūsuf Kādīr Hān Gāzī Pādīşāh aydılar kim “Ey hālāyık! Nime dipsizler? Kaşkar hālķı aydılar kim “Piz ārzū-mend irdük. Neşl-evlād ister irdük. -el-ḥamdu li’llāh- imdi neçük Müselmān bolğaymız? İmdi murādımız ḥāşıl boldı.” didiler. Ḥazret-i imāmlar bu sözni işitip atlarıdın tüşüp imān ‘arz kıldılar. Andın du‘ā kıldılar. Hemme hālķ “āmīn” didiler. Ḥazret-i imāmların du‘ālarınıñ berekātıdın cümlesi öz vücūdıdın ḥaber taftılar. Ḥazret-i imāmlar mübārek-bādlık kıldılar. Andın keyin şehir hālķı öz meylice ‘işret kılar irdiler. Kaşkar hālķı neçend kün ḥazret-i imāmlarğa [7b] hizmetkārlık kıldılar. Neçend künden keyin ḥazret-i imāmlar Yūsuf Kādīr Hān Gāzī Pādīşāh’ı Kaşkar vilāyetige pādīşāh kılıp aydılar kim “Ey Yūsuf Kādīr Hān Gāzī! Piz yerde şerbet-i şehādet içsek pizniñ cesedimiz nā-pāk yerde qalmasun. Şem‘ -çerāğımızni berfā kılğı dik evkāflar bisyār kılıp pizniñ ḥaqqımızda du‘ā ve tekbir kılıp olтурғı dik şeyḥ-i cārūf-keş koyğaysız.” dip vaşıyyetlerini temām kılıp özleri be-ṭaraf-ı Yārkend’ge revān boldılar. Yārkend’ge yetip kördiler kim bir neçe üylük kişi germ aytıp olтурdular. Ḥazret-i imāmlardın ḥaber alıp peş-bāz aldılarğa çıkıp tuḥfe ve niyāz-mendlikler kıldı. Ḥazret-i imāmlar bularğa imān ‘arz kıldılar. Ba‘d-ez du‘ā kıldılar. Olar āmīn didiler. Du‘ādın keyin aydılar kim “Kaşkar-zemīnniñ pā-yı taḥt[ı] şubu yerde bolsun.” dip ḥayr-bād kılıp be-ṭaraf-ı Māçin revān boldılar. Yol üzeside bir neçe kişi uçradı. Olar hemmesi Müselmān boldılar. Muçin’ğa çıkmadılar. Olar temām kaldı. El-kışsa Ḥazret-i İmām-ı Şākīr Pādīşāh, neçend miñ leşker pilen ilgeri yörür irdiler. [8a] Kum arasında Çoqtı Reşid Nukte Reşid’niñ miñ qaravulı bar idi. Ḥazret-i İmām-ı Şākīr Pādīşāh peççe idiler. Bu kāfirler peş-bāz çıkıp ceng kıldılar. Ḥazret-i İmām-ı Şākīr Pādīşāh’ı şol Kum’da şehid kıldı. Leşker hālķı qaravulnı arağa alıp hemmesini tutup öltürdiler. Birisi kaçıp Çoqtı Reşid Nukte Reşid’ğa ḥaber berdi. Aydı: “Ey pādīşāhım! Bir bölük leşker kelip qaravulnı tutup öltürdi. Men kaçıp keldim.” didi. Çoqtı Reşid’ğa yaruḳ cihān qarānguluḳ boldı. Eṭrāf-cānibğa kişi çapturdi. Şehrni muḥkem āreste kılıp turdı. İmāmlar Ḥazret-i İmām-ı Şākīr Pādīşāh’ı Kum’da defn kıldılar. Ta‘ziyeti temām kılıp Māçin şehrige revān boldılar. Kelip şehriñ aldığa tüştiler. Kāfirler bu leşkerğa ḥayrān kaldı. Şol vaktde Çoqtı Reşid’niñ bir siḥr-geri bar idi. Aydı kim “Ey pādīşāhım! Nime munça pi-tāḳat bolursızlar? Şehrni körse alur mu körmese hem alur mu?” didi. Çoqtı Reşid aydı: “Ey vezir! Bu ne sözdür? Şehr körünip turunup turup.” [8b] Mundağ didi. Sāḥir aydı: “Şol leşker neçe kün munda tursa men şehriñ yaşuray.” didi. Çoqtı Reşid ta‘zīm kılıp olтурdı. Hemme kāfirler ḥoş-ḥāl bolup şadyāne çaldurdi. Tañ attı. Ḥazret-i imāmlar namāzdın fāriğ bolup aydılar kim “Ey yārānlarım! Bu kāfirlerğa kişi kirsün. Müselmān bolur mu yā yok mu? Müselmān bolmasa ceng kılalı. Eger Müselmān bolsa ceng kılıp Müselmānlarınñ kanını tökmek ḥub imes.” dip şol zemān yarlıḳ kıldılar kim “Kişi kirsün.” dip bir kişini buyrudılar kim “Kirip aytğıl. Bu kelgen kişi Ḥazret-i Muḥammed Muṣṭafā -şalla’llāhu ‘aleyhi vesellem-niñ evlādı tururlar. Mübārek isimleri Ḥazret-i İmām-ı Nāşıru’d-dīn ve İmām-ı Mu‘īnu’d-dīn ve İmām-ı Zuhūru’d-dīn ve İmām-ı Kıvāmu’d-dīn tururlar. Bu Māverāu’n-nehr Kaşkar-zemīnni feth kılamak üçün yüz kırk cōnk leşker pile keldiler. Meni buyrudılar kim “Sin kirip ol kāfirlerğa aytğıl. Sağdaḳlarını boyunlarığa asıp meniñ aldımğa kelip imān keltürsünler. Eger keltürmeseler Çoqtı Reşid başlıḳın hemme kāfirleriñ öltürüp balalarını [...]”²¹ kılıp şehriñ vīrān kıladur.” didi. Bu sözni işitip kāfirlerğa yaruḳ cihān qarānguluḳ boldı ise kāfirler endişe kılıp aydı: “Dinimizdin yanasmız. [9a] Eger ceng kılsaḳ ‘ākıbet ne bolğusıdır?” dip şubu sözde irdi. Uçatlıḳdın bir siḥr-geri bar irdi. Yetip kelip aydı kim “Ey pādīşāhım! Ne vāḳ‘ adur kim sizlerge munça teşvişlik tüşüpdür?” didi. Çoqtı Reşid aydı: “Ey vezir! Bu kelgen leşkerdin ilçi kiripdür. Ne dirni pilmesmen.” didi. Bu siḥr-ger aydı: “Bir bir ölermiñ, dinimizdin yanasmız. Süfüldin tüşürüp iyeremek kerek. Andın keyin “Meniñ kırk bir şākirdlerim pile patğı dik zengār çadır orda üstinde tiksünler. Muniñ ‘ilācını men kılay.” didi. Şol zemān ilçini süfüldin tüşürüp iyerdiler. Bir yaşıl çadır ordağa tıkdiler. Şem‘ān başlıḳ kırk bir sāḥir sāḥirğa muḳayyed boldı. El-kışsa, ilçi yanıp kelip kāfirleriñ sözini bir bir taḳrīr berdiler. Ḥazret-i imāmlar der-ḡazab bolup Sultān Şāḥ Kāsım-ı Üveys’ni buyrudılar: “Siz barıp Seyyid Celālu’d-dīn-i Bağdādī’ğa aytñ. Öz leşkeri birle şehriñ bir ṭarafıdın cenge kirsünler. Yene

²¹ Okunmamaktadır.

bir tarafdın Sultān Sencer-i Kāsāniler öz leşkri birle ceng[ge] kirsünler. Yene bir tarafdın Sultān Manşūr-ı Üveysī öz leşkri birle bir tarafdın cengge kirsünler. Yene bir tarafdın mehter-cārüb [9b] yemenī başlğın yüz kırk dört mehteriler nefire ve karnāy ve ceng duhūl²² nekkārelerni nevāzişğa kirgüzüp şecā’atlık yigitler pādīshāhane silāhlar keyip şimşirlerini hamāyil kılıp āsumān ve zemīnni zelzelege keltürüp mest-i ilāhī bolup ceng kılğalı rāst bolup irdiler. Şehr gāyib boldı. Pildiler kim sihr-gerler sihri kılğandur, didiler. Hazret-i imāmlar ervāh-ı tayyibege müteveccih boldılar. Şehr yene āşikāra boldı. Etrāf-cānibdin at salur irdiler. Şehr yene gāyib boldı. Ol küni ötti irse hazret-i imāmlar ervāh-ı tayyibege teveccüh kıldılar. Tañ attı. Şehr yene āşikāra boldı. Tabl-ı ceng çaldılar. Şecā’atlık yigitler cengge at salırları hemān şehr yene gāyib boldı. Şubu tārīka pile müddetī Çin şehriniñ içide qarāraptılar. ‘Ākıbetu’l-emr Çoktı Reşid Nukte Reşid temām leşkri birle bir keçe kaçıp ketti. Civān-merdler “Ağ salıp ceng kılalı.” dip baqsalar şehr gāyib bolmaydur. İztirāb pile şehrniñ aldığa kelip kördiler kim az kişi qalıpdur. Bir kişini tutup alıp söz sordılar. “Bu vaqtğaça şehr körünmes irdi. Bu kün gāyib bolmaydur.[10a] Bā’ iş nime?” didiler. Ol kâfir aydı: “Ey pādīshāh-zādelar! Kâfirler sihr kılıp şehrni gāyib kılur irdi. Çoktı Reşid Nukte Reşid bu keçe kaçıp tağ tarafıge kitipdür. Sāhirler sihr kılmaydur. Şehr anıñ içün gāyib bolmaydur. Uçatlık halkı hem pile ketgendür. Meni koyaberiñler. Meniñ dik ‘āciz bu şehirde toludur.” didi. Koymay hazret-i imāmlar kaşlarığa alıp bardılar. “Ey kâfir! İmān aytğıl.” didiler. İmān keltürdi. Söz sordılar: “Çoktı Reşid kaçna kişi birlen kaçandur?” Ol kişi aydı: “On iki miñ kişi hemişe hesābda yörür irdi. Şol ketgendür. Yene hem şunça kişi şehirde qalğandur.” didi. Hazret-i imāmlar aydılar: “Ādem qalğan halk Müselmān bolur mu yā ceng kılur mu?” Ol kişi aydı kim “Ey pādīshāhlarım! Men pilmesmen ceng kılurnı yā imān keltürürni?” didi. Yene sordılar: “Baş kişisi kimdür?” Ol kişi aydı: “Halhāl Māçin dip bir gāyūr kâfir bardur ve lîkin ol kâfir za’ıfdur. Aña tābi’ kişiler qalğandur ammā ‘aceb kâfirdür.” didi. El-kışsa, hazret-i imāmlar aydılar: “Şehrge bir kişi kirsün. Andın neçük cevāb çıkadur, aña bağıp iş kılalıñ.” didiler. Şol zemān Kaytos-ı Mağribī dip bir Müselmān bar idi. Ol aydı: “Men kirey. Müselmān bolsa men pille çıkarmen bolmasa men [10b] şunda qalurmen. Şundın pilsünler.” dip “Şehrge kir.” didiler. Ol kişi başlap kirdi. Halhāl’niñ üyige alıp bardı. Halhāl munı körüp “Qaydın keldiñ?” didi. Kaytos-ı Mağribī aydı: “Meni ol pādīshāh-ı heft-iqlīm kigürdi. [...]larını iki küni pile munda çıkıp Müselmān bolsun. Eger Müselmān bolmasa tutup çık.” didiler. “Şuña kirdim.” didi. Halhāl’ğa yaruq cihān qarañguluk boldı. Halhāl aydı: “Tutuñlar bu ādemni.” didi. Halhāl’niñ üç yüz pehlivānı bar irdi. Her tarafdın qol uzattı. Kaytos-ı Mağribī bir na’ra tarttı kim “Allāhu ekber, her kim meni pilse pilsün. Pilmesen mendürmen Kaytos-ı Mağribī.” dip qolığa hançer alıp Halhāl’niñ aldıda yette pehlivānını helāk kıldı. Halhāl bu hālını körüp āvāz birle kıçır kıçkırdı kim “Tutuñlar.” dip etrāf-cānibdin hamle kıldı. Tutalmadı. Halhāl’niñ üyüdin bir şimşir alıp ceng kılıp bir tüzge çıktılar. Yene bir na’ra tarttılar: “Allāhu ekber. Cānim fedā Hazret-i İmām-ı Nāsırud-din! Her kim meni pilse pilsün. Pilmesen mendürmen Kaytos-ı Mağribī.” Yeñi “amān” dip özini leşkerniñ arasığa urar irdi. Hazret-i imāmlarğa haber yetgüzdiler: Kaytos-ı Mağribī’niñ hālī uşbudur. Hazret-i imāmlar şol zemān Sultān Şāh [11a] Şāh Kāsım-ı Üveysī bağıp aydılar kim “Kaytos-ı Mağribī’ğa yār beriñler.” dip Şāh Kāsım-ı Üveysī miñ yette yüz mübārizler pile çüst-çālāk şehrge yettiler. Kördiler kim şehr içide bisyār muğālebe çıkadur. Dervāzeni çafıp pāre pāre kılıp kirdiler. Bir tarafdın mendürmen Şāh-ı Yemenī Mağribī dip Mağribiler pile yette yüz pehlivān birle ol yörüp kirdi. Kattıg ceng kıldı. Yene bir tarafdın Sa’id-i Kūmī halkı halkı pile ol yörüp kirdi. Halhāl’niñ beş yüz pehlivānı bar idi. Üç yüz pehlivānı cānı bermegen düzaḥka sipāriş kıldı. Qalğan pehlivānları Müselmān bolarğa yakın yetti. Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysī Kaytos-ı Mağribī’ğa aydı: “Şabr kılsunlar. Ādemni öltürmek āsāndur. Tirgüzmek müşküldür. Şāyed ki Müselmān bolsa kerek. Eger Müselmān bolmasa yene ceng kılurmız.” dip tabl-ı bāz-geşt çalıp barıp āram-gāhlarığa tüştiler. Hazret-i imāmlar aydılar: “Ey Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysī! Ne miqdār kişi şehid boldı? Ne miqdār kâfir öldi?” didiler. Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysī aydılar: “İki yüz yigirme garib şehid boldılar. Yüz atmış kâfir öldi.” dip turup idiler. “Halhāl şehr halkı pile sağdaqlarını boyunlarığa asıp hazret-i imāmlarınıñ ayaqlarığa yıkılıp barcaları imān

²² Kelime (خ) ile yazılması gerekirken (ا) ile yazılmıştır.

[11b] keltürdiler. Halhāl'ı Çîn şehriğe pādīshāh kılıp cemī' tābi' leri birle yandurdılar. Tañla hemmesi namāzdın fāriğ oturup irdiler. Halhāl cemī' tābi' leri pile bisyār peşkeşler alıp kelip aydılar: “Ey pādīshāhım! Uçat dip bir pāre halk bar. Anıñ halkı tilde Müselmāndur. Dinde cāsūzluk kılıp kaçқан kāfirlerniñ arqasından nāme iyberipdür.” dip hāzret-i imāmlarğa ‘arz kıldılar. Hāzret-i imāmlar şol zemān Çoktı Reşid Nukte Reşid’niñ arqasından koğlap revān boldılar. Neçend menzil-merāhilleriñi tay kılıp ve bādiyelerni kat’ kılıp kollarığa bir taşnı birbirlerige taşlap kelür irdiler. Taş yerge tüşti. Birü tüşüp taşnı alıp berey, dip irdiler. Hāzret-i imāmlar aydılar: “Koyuñlar. Taş tüşken yer ‘aziz.” didiler. Hāzret-i imāmlar yine neçend menzil-merāhilleriñi kat’-tay kılıp kelür irdiler kim aldılarığa kāfir uçradı. Kördiler kim bir tivege neçend eski çaruklarıñı yükledür. Hāzret-i İmāmlar aydılar kim “Ey kāfir! Qaydın kelürsin? Ol kāfir “Men Çoktı Reşid’niñ halkıdın bolurmen. Olar pile barmay şubu çarukum ofrağunça yol keldim.” didi. Yene aydılar “Başınıñ [12a] açgıl men körey.” didiler. Başını açtı. Baksalar yeñi tüşürüpdür. Şol zemān ol kāfirni seng-bārān kıldılar. Tive pile taşnıñ astıda kaldı. Yene neçend menzil kat’-tay kılıp bir qara kördiler. Hāzret-i imāmlarınñ aldından Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysi miñ kişi birle yetip kelip ceng kıldılar. Hāzret-i imāmlar yetgünce kāfirler kaçıp yördi. Hāzret-i imāmlar kāfirlerni koğlap bir akın suğa çıktılar. Aydılar: “Ey Müselmānlar! İmdi piz ‘ışğa çıktuğ.” dip kāfirlerni istep taptılar. Taş birle şehir itip bergipdür. İn-heme cedel kıldılar. Hergiz kārğa kelmedi. “Muniñ suynı bermesek alurmız.” dip bir cāsūznı tutup muniñ ‘ilācını sordılar. Cāsüz bi-‘ilāc bolup aydı: “Bu sunı bermes nor pile deryānıñ tekidin laqm kılıp alıp barğandır. Norniñ ağzını tafip berkitse şehriñi almağ asandır.” didi. Şol zemān bergüsini yerge sançdılar. Bir dirahıt pedā boldı. Alma tarhlik ol mivedin neçend miveleleriñi alıp deryāğa taşladılar. Bu almalar barıp bir yerde çözüldi. Ağzını tafip berkittiler. Neçend kün ceng kılmadılar. Bir keçe şehir vaqtide hāzret-i imāmlar aydılar: “Pizniñ [12b] pişānemizge cenūb tarafıdın bir büy kiledür. İstep baralı olar kimdürler?” dip irtesi atlandılar. Cenūb tarafıge yördiler. Barıp İmām-ı Mehdi-yi Āhiru’z-Zemān’niñ menzillerini taptılar. Körüşüp bisyār nevāzışler kıldılar. Hāzret-i İmām-ı Mehdi-yi Āhiru’z-Zemān aydılar: “Rağmet bu kılğan himmetiñizlerge. Pizge icāzet yok çıkmakğa. Men hem teveccüh kılmurmen.” dip hayr-bād kılıp yandılar. Andın rāst be-ṭaraf-ı şimāl yördiler. Barıp İmām-ı Ca’fer-i Tayyār’niñ menzillerini taptılar. Olar hāzır boldılar. Sordılar: “Ey birāder! Sizler kim boldılar. Hāzret-i İmām-ı Ca’fer-i Tayyār aydılar kim “İmām-ı Ca’fer-i Teyerān’durmen. Hāzret-i Peğamber -şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem-niñ ‘alem-dārları irdi. Ceng-i Uğud’da şehid bolup başınıñı qolumğa alıp hevāğa teyerān kılıp uşbu diyārğa tüşüm. Meniñ munda kelmegimge bā’ış ol irdi kim in Hāzret-i -şalla’llāhu ‘aleyhi vesellem-aytıp irdiler kim “Kaşkar-zeminni pizniñ neslimizdin kişi barıp feth kılar.” dip idiler. “Şol vaqtde men yārı bereturmen,[13a] dip ol sebebdin munda menzil kılıp idim.”dip yine aydılar: “Piz hem meded kılmurız. Sizlerniñ hem menzilleri şubu diyārda bulur.” dip gāyib boldılar. Hāzret-i imāmlar āh-ı serd tarttılar. Nişāne-i ‘alem kılıp du’ā ve tekbir kılıp menzillerige yandılar. Leşker cem’ bolup kelip hāzret-i imāmların mübārek-bādlik kılıp aydılar kim “Ey pādīshāhım hāzretleri! Kettiler irse kāfirlerniñ qurğandın nekkāre āvāzı kelür irdi. Bu kün bir neçe yigitler barıp irdiler. Kāfirler kaçıp kitipdür. Bir qatur tiveniñ kuyruğığa bir kösni bağlap koyupdur. Tive kuyruğını tebregeñce kösniñ āvāzı çıkipdur.” didiler. Hāzret-i imāmlar Şāh Kāsım-ı Üveysi’ğa aydılar kim “Siz öz leşkeriñiz pile arqasından yörün.” didiler. Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysi arqasından yördiler. Neçe menzil yol kat’ kılıp bir kırğa yettiler. Ol kırnıñ ucıda bisyār kāfirler pinhān bolup turup idi. Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysi’ğa yek-bār hamle kılıp şehid kıldılar. Arqadın hāzret-i imāmlar sür’at pile yörüp yettiler. Kördiler Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysi şehid bolupdur. Leşkerlerige firler pile mest-i ilāhī bolup [13b] ceng kırlılar. Hāzret-i imāmlar körüp bisyār ferīşān boldılar. Hāzret-i Sultān Şāh Kāsım-ı Üveysi’ni şol yerde defn kıldılar. Yene aydılar: “Piz hem uşbu yerde menzil kılmurız. Bu yer közümeğe gark-ı kan körünedür.” didiler. Kāfirlerniñ leşkeri bir tarafge tüşti. İslām leşkeri bir tarafge tüştiler. Hāzret-i imāmlar ervāh-ı tayyibe[ge] teveccüh kıldılar. Beşāret boldı kim iş yakın kelipdür. Tañ attı irse hāzret-i imāmlar namāzdın fāriğ bolğunca kāfirler saf rāst kıldı. Ol küni saht ceng boldı. Müselmānlar bisyār şehid boldılar. Tabl-ı bāz-geşt çaldılar. Yanıp menzillerige tüştiler. Tañ attı. El-kışsa, hāzret-i imāmlar “Ceride kılıñızlar. Kāfirlerniñ omacı savumasun.” dip buyurdılar. Kāfirler ol

kün ilgeri barıp şaf rāst kılıp turdı. Ol Kaytos-ı Mağribî öz leşkeri birle kâfirlerğa hamle kıldılar. Bisyār çatıg ceng boldı. Müselmānlar bisyār şehid boldılar. Kün keç boldı. Yanıp menzillerige tüştiler. Keçesi iki pik pedā boldı. Hāzret-i imām ok yaynı alıp atar maħalde birleri aydılar: “Seg hem bolsa ārām alsun.” dip men‘ kıldılar. Ammā ol cāsūs irdi. Añnıñ teresini keyip şüreti mübeddel bolup kelip irdi. [14a] Ol keçe leşker içideki miltıknıñ içige kum koyup kılıcnıñ gılāfını yalımlap yaynıñ cillesini kesip izengüniñ oñ pâyını kesip ketti. Tañ attı. Namāzğa ezān okudılar. Kâfirler şaf rāst kıldı. Hāzret-i imāmlar yüz yetmiş şaf kişi namāzğa turdılar. El-kışsa, andağ haber berürler kim Hūdā-yı Te‘ālā’nıñ taqdiri andağ irdi kim Hāzret-i H‘āce ‘Abdu’llāh-ı ‘Allām, peş imām irdiler. “Kūtāh süre birle namāzğa kırā‘at kıluy.” dip hıç süre hātırlarına yetmedi illā süre-i Baķar’dın bölük. Soñkı rek‘atıg hem şundağ hātırlarına keldi. Tā namāzdın fāriğ bolğunca kâfirler Müselmānlarını şehid kıldılar. Yüz yetmiş şaf kişidin oñ qolğa selām bergünce üç şaf kişi qalıpdur. Sol qolğa selām bergünce bir yarım şaf kişi qalıpdur. Hāzret-i imāmlar der-ğazab bolup ‘ahd kıldı kim kâfirleriniñ kanını deryā kılmasam kan üzengüge çıkmagunca añnıñ cilavını yıgmasam, dip şubu ‘ahd pilen atıldılar. Kördiler kim üzengü yok. Kılıç gılāfida yalımlıklik. Yaynıñ cillesi yok. Miltıknıñ içige kum koyuğluk. “Yā mecid!” dip atıldılar. Ol kün yette āsmān ferishteleri nazārege keldiler. Yer tebeddi. Hāzret-i imāmlar mest-i ilāhī bolup gāhī oñnı solğa gāhī solnı oñga urup gāhī mest, gāhī [14b] hūşyār bolup közlerini kökge tikip münācāt kılıp andağ saht ceng kıldılar kim kâfirleriniñ kanı Müselmānlarınıñ kanı pile alışıp qaldı. Kan deryā bolup aqtı. Kan üzengüge çıktı. Ammā namāz-ı feşin vaķtı bolup irdi. Hāzret-i imām imāmlarınıñ aldılarında Hāzret-i Sultān Seyyid Celālu’d-dīn-i Bağdādī kâfirlerini koğlap cenūb tarafige baradur. Hāzret-i imāmlar munı körüp “Namāz öteyeli.” dip tüştiler. Tahāret alğan yerde bir kösüy yıgaçnı sançıp koydılar. Şol zemān kögerdi. Şeyh Celālu’d-dīn-i Bağdādī bir çukurga yettiler. Ol çukurda kâfirler cem‘ bolup Sultān Şeyh Celālu’d-dīn-i Bağdādī’ni şehid kıldılar. [kālū innā li’llāhi ve innā ileyhi rāci‘ūn]²³. Öz leşkerleri birle kâfirlerini koğlap tağ tarafige yördiler. Hāzret-i imāmlar namāzğa şurū‘ kıldılar. Kâfirleriniñ bir pinhān yerde miñ kişisi bar irdi. El-kışsa, bir kün bir kâfir kelip hāzret-i imāmınıñ rikāb-dārları birle dost boldı. Bu hāram-zāde soradı: “Hāzret-i imāmlarğa tiğ teber kār kılmaydur. Ne sebebdin?” didi. Bu rikāb-dār aydı kim “Hāzret-i imāmlarğa namāzğa turğanlarında tiğ teber kār kıılır. Özge vaķtide kār kılmaydur.” dip ayttı. Kazā ve qader bu irdi kim şol kâfir vaķtni gānimet tafip hāzret-i imāmlarını vaķt-i [15a] secdede koy dik boğuzladı. [kālū innā li’llāhi ve innā ileyhi rāci‘ūn] Andın keyin “Tüğni alay.” dip in hemme ceng kılıp tügcınıñ qolını kesti. Tüğni bermedi. Tizleriga alıp tuttılar. Tizlerini hem kesti boyunlarına kıstı. Boyunlarını kesti. Tüğ hevāga urlap çıkıp gāyib boldı. Kün tutuldu. Cihān qaranğuluk boldı. Āsmāndın āvāz keldi. Yerdin gubūr²⁴ çıktı. Kâfirler be-taraf-ı Maçin’ge ketti. Şubu tariķa birle üç kün ötti. Andın keyin cihān rüşenlik boldı. Leşkerdin qalğanlar cem‘ boldı. Kırk bir kişi qalıpdur. Bu kırk bir kişi başlarına tofraqlar saçıp hāzret-i imāmlarınıñ mübārek ayağlarına yüz közlerini sürtüp zār zār çün ebr-i nev-bahār yıgladılar. Gāhī pi-hūş bolup gāhī hūşlarına kelip aydılar kim “Ey pādişāhim! Kāşki sizlerniñ aldılarında cān bergey irdük. Bu hālını körmegey irdük. Piz neçük kııurumuz? Eger Medāyin’ga yansaķ munça leşkerdin ayrılıp neçük cevāb alıp berürmiz? Eger munda yörsek gāriblikge neçük kııurumuz?” dip münācāt kıldılar kim nāgāh āvāz keldi kim “İl közidin gāyib bolup pizni çevrölüp yörüñler. Her kim İslām’ga kaşd kılsa sizler anı fest kılıp İslām’ga yār boluñlar.” [15b] dip şol āvāz temām bolup irdi. Kırk kişi il közidin gāyib boldılar. Bir kişi qaldı. Anıñ atı Hızır Baba irdi. Bu hinde kırk yaşka kirip irdi. Hāzret-i imāmlar pile anıñ anası Māverāu’n-nehr’din hāmile-dār kelip irdi. Hāzret-i imāmlar bir kün aytıp irdiler ki “Sen pizniñ qabir pāyemizde bolğıl.” dip şol sā‘at Hāzret-i Hızır Baba münācāt kılıp aydılar kim “Ey pādişāhim! Men neçük kııay? Her yerde gāribdürmen.” dip yığlar irdiler. Beşāret boldı kim sin pizniñ qabir pāyemizde bolğıl. Barıp Yūsuf Qādir Hān Gāzī’ga aytğıl. Piz aña vaşıyyetler kılgan. Piz her yerde şerbet-i şehādet içsek pizniñ cesedimiz tüzde qalmasun. Pizniñ kazanımızını berfā kılıp tüğ ‘alemler bağlap vaķf-evķāf kıılıpsız. Āsitānemizni ābād kılıp cārūf-keş koyup kelgen hācet-mendler pizge du‘ā kıııunlar. Piz

²³ Bakara 156: “/.../ ‘Biz zaten bu dünyada Allah’a kulluk için varız. Elbette O’na döneceğiz.’” derler (Öztürk, 2016: 58).

²⁴ Doğrusu “gubār” olmalıdır.

hâzır boluruz.” dip irdük. Şubu beşâretni taftılar irse Hâzret-i Hızır Baba yığlay yığlay be-ţaraf-ı Kaşkar revân boldı. Barıp Hâzret-i Yûsuf Kâdîr Hân Gâzî Pâdişâh’ğa haber kıldı. Yûsuf Kâdîr Hân Gâzî Pâdişâh şol zemân atlandılar. Keçelep kündüzlep kelip kördiler kim hâzret-i [16a] imâmlarınñ mübârek başlarını tenleridin cüdâ körüp pi-hüş bolup yene hüşlarığa keldiler. Başları ğarķ-ı kan içide yatadur. Kördiler kim âdemnin ölügi, saynñ taşı dik yatadur. Ma’lûm kılıp bolmaydur. Müselmân mu kâfir mü dip hayrân qaldılar. Münâcât kıldılar kim “İlâhî! Müselmânlarınñ tenini kâfirlerinñ tenidin neçük cüdâ kılay. Barça işka dâna ‘âlimsin.” dip başlarını secdege koyup münâcât kıldılar. Şol sâ‘at bir saķa pedâ boldı. Tağlardın su koyuldu. Âsmândın yamğur yağdı. Müselmânlarınñ yüzünü be-ţaraf-ı kıble kılıp koydılar. Kâfirlerinñ tenini yüz töbin kılıp saldılar. Kâfirlerinñ başını aķıtıp ketti. Andın keyin hâzret-i imâmlarınñ mübârek cesedlerini şanduknñ içige alıp koydılar. Özge Müslümânlarınñ tenini defn kıldılar. Tağ kabuğığaça yetküzüp hemme şehidlerinñ tenlerini defn kıldılar. Tüğ ‘alemler bağlap nişâneler kılıp qattıg ta‘ziyetler tutup Hâzret-i Baba’nı baş kılıp kırķ üylük kişini darhan-ı merfû‘u’l-kalem²⁵ kılıp nişâne destek berip cârûb-keş kıldılar. Şem‘, kazannı keltürüp koydılar. Hâzret-i imâmlarınñ hâķķılarıda her qaysığa bir bir yer ta‘yin kılıp “Hâzret-i [16b] imâmlarınñ hâķķılarıda du‘â ve tekbîr kılınızlar. Kaşkar-zemînniñ cemî‘ nazar-niyâzları hâzret-i imâmlarınñ kazanlarığa ve cârûf-keşleriğa bolsun.” dip bisyâr vaķf-evķâf kılıp “Zek‘ât-ı Hâķķu’llâh-ı deh yeklerini sizlerge berdük. Du‘â ve tekbîr kılınızlar.” dip be-ţaraf-ı Kaşkar revân boldılar. Târiķķa üç yüz toķsan alta irdi. Zu’l-hicce ayınñ onı dü-şenbe küni irdi. Hâzret-i imâmlar şerbet-i şehâdet nüş kıldılar. Hâzret-i Yûsuf Kâdîr Hân Gâzî Pâdişâh her yılda kelip hâzret-i imâmlarınñ mübârek ravzalarını ziyâret kılıp bisyâr nazar-niyâz alıp kelip kazanlarını kaynatıp çerâğlarını yandurup meded-isti‘ânet tilep du‘â ve tekbîr kılıp yanur irdiler. Aytur irdi kim “Her kimniñ hâceti bolsa mübârek ravzalarını ziyâret kılıp mücâvirlerini hoş-vaķt kılıp kazanlarını kaynatıp çerâğlarını yandurup du‘â ve tekbîr kılsalar kıyâmet küni ol mü‘minñler hâzret-i imâmlarınñ tüğ ‘alemleriniñ töbide orun tapışığa hiç şek yoktur. Her kim imâmlarğa feyk²⁶ bolsa dünyâdın bî-îmân kiter. Kıyâmet küni yüzi kara bolur. Hâzret-i Muhammed Muştafâ -şalla’llâhu ‘aleyhi vesellem-niñ şefâ‘atleridin mahrûm qalur. Her kim bu imâmlarınñ tezkirelerini [17a] okup işitip köz yaşı kılıp du‘â ve tekbîr kılsalar bu dünyâdın âhîretge imân-ı âb-rûy birle bargaylar -inşâ’llâhu te‘âlâ- [rabbu’l-‘âlemin, bi-raħmetike yâ erħame’r-râħimîn]²⁷.

3. Türkiye Türkçesine Aktarma

Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla [başlarım].

[1a] Şükür, âlemlerin Rabb’i olan Allah içindir. Güzel sonuç takva sahibi insanlar içindir. Salatu selam, Muhammed’e onun yakınlarına ve sahabesinin hepsinedir. [1b] Sır ve hayat âleminin, her şeyin yaratıcısı olan Rabb’in adıyla. Rahman ve rahim, kadim ve ebedi olan cenabı Allah’ı her türlü noksanlıktan tenzih ederim. Ezelî olarak âlim olan Allah ve bin âlemin seçilmişisi, her iki âlemin önderi, peygamberlerin serveri, Hazreti (s.a.v.), âlemlerin cömerti olan Allah’a sükr ettikten sonra iki cihanın başı olan Hazreti Muhammed’e övgüler olsun. Kur’an’ın sahibi, kâfirlerin katili ismiyle meşhur İmam-ı Nasreddin ve İmam-ı Muineddin, Hazreti İmam-ı Eftah’ın oğlu Zuhreddin, Hazreti İmam-ı Kasım’ın oğlu Hazreti İmam-ı Eftah, Hazreti Askerî’nin oğlu Hazreti İmam-ı Kasım, Hazreti İmam-ı Bâkır’ın oğlu Hazreti Askerî, Hazreti İmam-ı Muhammed Takî’nin oğlu Hazreti İmam-ı Bâkır, Hazreti İmam-ı Ali Musa Rıza’nın oğlu Hazreti İmam-ı Muhammed Takî, Hazreti İmam-ı Musa Kazım’ın oğlu Hazreti İmam-ı Ali Musa Rıza, Hazreti İmam-ı Cafer-i Sadık’ın oğlu Hazreti Musa Kazım, Hazreti İmam-ı Zeynelâbidin’in oğlu Hazreti İmam-ı Cafer-i Sadık, Hazreti İmam-ı Hasan (r.a.)’ın oğlu Hazreti İmam-ı Zeynelâbidin, bunların da dedeleri Hazreti Muhammed (s.a.v.).

²⁵ “Darhan”, eski Türk toplumunda türbelere bakan kimselere verilen isimdir. “darhan-ı merfû‘u’l-kalem” ise “kalem sahibi yani okuma yazma bilen kimse” olarak ifade edilir.

²⁶ “peykâr” olmalıdır.

²⁷ Âlemlerin Rabb’i, rahmetinle ey merhametlilerin merhametlisi!

Bir hikâyede şöyle rivayet etmişlerdir: Bu dört imam Medâyin’de idi. Üç ayda çıkılabilecek bir kale şehrine çıkmışlardı. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi ayağa kalkarak öne çıktı ve şöyle dedi: Ey Allah’ın elçisinin evlatları! Biz Kaşgar’dan geliyoruz. Kaşgar bölgesi tamamen kâfirleşti. [Kaşgar] sizin gibi Allah’ın elçisinin evlatları zamanında fethedilecek. **[2a]** Bunda önce fethedilmez. İzniniz olur da İslam askeri [bu fetih için] yola çıkar mı acaba? Allah’ın izniyle ve yardımıyla [Kaşgar’ı] fethedip gelelim. Hazreti İmam-ı Nasreddin şöyle dedi: Ey emirler! Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah ile gece gündüz asker toplayıp [Kaşgar’a] gidin. Eger zor duruma düşerseniz bize mektup gönderin. Bunun üzerine kırk bin asker topladılar. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah askerleri alıp Kaşgar bölgesine hareket etti. Birçok yer mevki geçerek Kaşgar bölgesine geldiler. Yusuf Kadir Hân “Ben Yusuf Kadir Hân Gazi’yim. Ey Kaşgar halkı! Hazreti İmam-ı Nasreddin önderliğinde dört imam, kırk bin askerle Kaşgar’ı fethetmek için Maverâünnehr’den geliyoruz. Önce Allah rızası için sonra bütün nebiler rızası için iman ediniz. Eğer etmezseniz kılıcımızla [sizleri] Müslüman yapacağız.” diye mektup gönderdiler. Kaşgar halkı mektuba çok üzüldü. “Bunun çaresi nedir? İman edersek **[2b]** sonucu ne olur? İman etmezsek şehri yakıp yıkacaklar.” diyerek istişare ettiler. Sonunda iman etmenin daha doğru olacağına karar verdiler. “Gelenler bizim evladımızdan neslimizden olsunlar.” diyerek elçi gönderdiler. Bunlar [bir de] “Kaşgar halkı iman edecektir. Savaşarak bu halka zarar vermek doğru değildir.” diye imamlara mektup gönderdiler. Mektupta şöyle yazıyordu: Ey efendilerim! Biz sizlere iman edeceğiz. [Daha önce] bizleri sizin gibi imana davet eden olmadı. Biz küfür ve dalalet içindeydik. Biz artık Müslüman olacağız.

Rivayet özetle şöyledir: Hazreti imamlar üç ayda çıkılabilecek kale şehrinde mektubu teslim aldılar. Hazreti imamlar mektubu okuyunca “Ey dostlar! Bize Kaşgar şehrinde mektup geldi. Biz kâfirlerle savaşmak için buraya geldik. Bizim burada artık işimiz kalmadı.” diyerek şehre girmeden Hazreti Resul (a.s.)’ın kabrine doğru yola çıktılar. Varıp Peygamber (a.s.)’nin mübarek kabrini ziyaret ettiler. Kabirde Peygamber (a.s.)’e duada bulundular, Peygamber (a.s.)’den yardım istediler. Peygamber (a.s.)’den “Kaşgar şehrini fethedeceksiniz. **[3a]** Siz de orada şehitlik şerbetini içeceksiniz.” şeklinde müjde aldılar. Sevindiler ve tekrar Kaşgar tarafına hareket ettiler. Konakladıkları yerde saltanat çadırına kişi görevlendirdiler. “Sen gece gündüz gidip çadırımızı arkamızdan yetiştir.” diye emrettiler. Onlar da gece gündüz gidip bir müddet sonra Andican dağına ulaştılar. “Siz askerleri çağırıp toplayın. [Bakalım] kaç kişi gelecektir. On kişide bir kişi bir nohut tanesi alsın.” diye emrettiler. Toplandıklarında saydılar. Bir çeyrek çıktı. Bu yüz bin kişiye denk geliyordu. Hazreti imamlar “Birçok asker toplanmıştır. Kendi iradesiyle gelen de vardır, zorla gelen de vardır. Müslümanları rahatsız edip zorla alıp gitmek doğru değil. Fethetmek bizim mirasımızdır. Müslümanların inançları pekişti. Biz kendi adamlarımızla gidip fethedeceğiz. Allahu Teâla’nının inayeti ve atamız Hazreti Muhammed Mustafa (s.a.v.)’in yardımıyla inşallah fethedeceğiz.” diye buyurdular. Askerler bunları duyunca üzüldüler ve yalvararak **[3b]** “Ey efendilerim! Bizim canımız sizlere feda olsun. Biz sizlerin altın tuğunu çekip gelmiştik. Bizim isteğimiz sizin önünüzde canımızı feda etmektir. Sizin yanınızdan ayrılmayız. Kıyamet günü Hazreti Peygamber (s.a.v.)’in önünde mahcup olmak istemiyoruz.” dediler, Hazreti imamların mübarek ayaklarına kapanarak ağlayıp inlediler, yalvardılar. Hazreti imamlar duygulandılar ve “Öyle ise ‘âmin’ deyiniz, biz de dua edelim.” dediler. Bu dört imam başlarını açıp gözlerini göğe diktiler ve kibleye yönelerek dua ettiler. O an duaları kabul edildi. Bütün askerler yukarıya baktı. Arşın alt katını gördüler. Aşağıya baktılar ayı gördüler. Hepsî büyük evliya oldular.

Kısaca, Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah hazreti imamlara mektup gönderdi. Birkaç gün sonra hepsi hazır olup beklemeye başladılar. “Kendileri gelir mi gelmez mi?” diye bekledikleri sırada Andican tarafından bir toz kalktı. **[4a]** Tozların arasından tuğ ve alemler belirdi. Beyaz bir alem ortaya çıktı. Bin kişinin göstergesi olan bir atlı asker geldi. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah onu karşıladı. Hazreti Sultan Şah Kasım-ı Üveysî’yi rüzgâr gibi giden bir ata binmiş ve kılıcı da kınında olduğu hâlde gördüler. Kızıl bir kaftan giymiş ve zırhını da [üzerine] bağlamıştı. Başında da süslü bir taç vardı. [Bu hâliyle] sanki Kaşgar şehrini tek başına fethedecekmiş gibi bir görüntüsü

vardı. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah'ın karanlık dünyası aydınlandı. Kendini attan aşağıya atıp buluşup görüştüler. [Ona] şöyle sordular: Ey padişah oğlu! Nereden geliyorsunuz, hazreti imamlar nerededir? Hazreti Sultan Şah Kasım-ı Üveysî, “Ey sevgili babam! Hazreti imamlar Andican dağına gelip yerleştiler. Beni de ulak olarak gönderdiler. ‘Sen git, Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah’a haber ver. Biz gidiyoruz.’ dediler.” deyince Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah sevindi. Hazreti Sultan Şah **[4b]** Kasım-ı Üveysî’yi askerleri ile birlikte kendisinin bulundukları yere gönderdi. Sevinç davulu çaldırdılar.

Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah “Hazreti imamların huzuruna gideyim.” diye düşünürken Andican tarafından toz kalktı. Tozun arasından tuğ ve alemler belirdi. Dört parça alem gelmektedir. Bu dört bin kişi demektir. Ordunun komutanları Sultan Mansur-ı Üveysî, Hoca Said-i Üveysî, Hoca Ahmed-i Üveysî, Hoca Aziz-i Üveysî geldiler. Padişah elbiseleri giymişler, rüzgâr gibi giden atlara binmişler, sağlam hançerleriyle mavi zırhlar içinde kendilerini ortaya çıkarıp kimi zaman baygın kimi zaman kendinde bir şekilde geldiler. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah hürmet göstererek bu gelenlerle görüştü. Hepsinin hâlini hatırladı ve onları şehrin bir kenarına yerleştirdi.

O gün geçti. Tan vakti, kuşluk vakti oldu. Yine [bir taraftan] toz kalktı. Tozun arasından on iki parça alem görüldü. Bu yirmi bin kişi demektir. Komutanları Sultan Ebulmuzaffer-i **[5a]** Harezmî, Sultan Azamî-yi Harezmî, Sultan Ebu Ali-yi Harezmî, Sultan Haşimî-yi Harezmî, Sultan Şah Kasım-ı Harezmî, Hoca Caferî-yi Harezmî, Hoca İbrahim-i Harezmî, Hoca Müslim-i Harezmî, Hoca Küçeği-yi Harezmî, Hoca Şehbaz-ı Harezmî rüzgâr gibi giden atlara binmişler, padişah silahları kuşanmışlar, aslaninkine benzeyen pazularıyla, yiğitçe bir eda ile geldiler. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah onları karşıladı, onlara izzetüikramda bulundu, hâllerini hatırlarını sordu ve onları da şehrin bir kenarına yerleştirdi. Kaşgar halkı [bu duruma] şaşırdı.

O gün geçti. Tan vakti, kuşluk vakti oldu. Yine bir taraftan toz kalktı. Tuğ belirdi. Tuğun arasından alemler ortaya çıktı. On yedi parça alemin geldiğini gördüler. Bu yirmi altı bin kişi demektir. Bu ordunun komutanı Sultan Şeyh Celaleddin-i Bağdadî’dir. Sağ tarafında Sultan Said-i Bağdadî, sol tarafında Sultan Alaeddin-i Bağdadî, arka tarafında Sultan Ziyaeddin-i Bağdadî, Sultan Zer Şemseddin-i Bağdadî, Sultan Hasan-ı Bağdadî, **[5b]** Sultan Muhammed-i Bağdadî, Hoca Muhammed Tahir-i Bağdadî, Hoca Nasır-ı Bağdadî, Hoca Abdülkerim-i Bağdadî, Hoca Abdürrahim-i Bağdadî, Hoca Ömer-i Bağdadî, Hoca Yahya-yı Bağdadî, Hoca Şekür-i Bağdadî, Hoca Abdülaziz-i Bağdadî, Hoca Ebulmansur-ı Bağdadî, Hoca Ebulguvaris-i Bağdadî, önlerinde beyler ve cesur yiğitler olduğu hâlde, atlarının heybetli yürüyüşüyle yeri göğü inleterek, mavi demirler içinde, rüzgâr gibi giden atlar üstünde, kızıl ve siyah kaftanlar içinde, zırhlarını giyinmiş hâlde geldiler. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah bu heybetli manzarayı görünce onların hazreti imamlar olduğunu anladı ve koşarak onları karşıladı. [Onlar] Hazreti Seyyid Celaleddin önderliğindeki sultanlar ve hocalardır. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah büyük bir hürmet ve ikram ile selam verdi. Hazreti Seyyid Celaleddin selamını aldı ve “Nasılsınız, hoşluk ve selamet içinde misiniz?” dedi. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah hürmet göstererek “Allah’a şükür.” sizin mübarek yüzünüzle **[6a]** şereflendim.” diye cevap verdi. Hazreti sultanlar “Biz nereye yerleşeceğiz?” diye sordular. Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah onları alıp yine şehrin bir tarafına yerleştirdi.

O gün geçti. Tan vakti, kuşluk vakti oldu. Yine toz kalktı. Toz süzüldü, arasından alemler belirdi. Yirmi beş parça alem gördüler. Bu elli bin kişi demektir. Hepsi dünyada meşhurdur: Dünya padişahı, Kur’an sahibi, kâfirlerin katili, meşhur Hazreti İmam-ı Nasreddin, Hazreti İmam-ı Zuhreddin, Hazreti İmam-ı Kıvameddin, Hazreti İmam-ı Muineddin’dir. Rüzgâr gibi giden alaca atlara binmiş, kızıl ve kara kaftanlar giymiş, Mısırî kılıçları kınlarında kahraman fedailer... Üzerlerinde demir ve çelik yelekler, başlarında süslü taçlar, padişah elbiseleri içinde ve Turan padişahlarına has giysiler giymiş oldukları hâlde geliyorlardı. Hazreti imamların sağ ve sol taraflarındaki kırk büyük molla ile arkalarındaki âlimler, ismi azam duasını okuyarak yürüyordu.

Yedi bin padişah oğlu, elli bin askerle hazreti imamların **[6b]** önünde ve arkasında yeri göğü inleterek ilerliyordu. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah, hazreti imamları görüp sert bir sesle “Ey Kaşgar halkı! Biliniz ve anlayınız ki o ülkeler fetheden padişahlar geldi. Eğer siz onları karşılayıp iman etmezseniz hepiniz öleceksiniz. Benden söylemesi. Sizleri uyardım.” diye bağırdı. Sonra hazreti imamlara doğru hareket ettiler. Yaklaşınca atlarından indiler koşup hazreti imamların ayaklarına kapandılar, büyük bir tevazu ile selam verdiler. Hazreti imamlar selamlarını aldılar ve “Ey Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah! İyi misiniz?” diye sordular. Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah “Allah’a şükür. Ne de olsa sizin mübarek cemalinizle şerefledim. Gönlümde hiçbir sıkıntı kalmadı.” dedi, hürmet ve tazimde bulundu. Kaşgar halkı büyük küçük hepsi toplandı ve ellerinde hediyeleriyle (ikramlarıyla) geldiler. Büyük bir **[7a]** mahçubiyet içinde selam verdiler. Hazreti imamlar “Bunlar kâfir midir yoksa Müslüman mıdır?” diye sordular ve selamlarını [ilk önce] almayıp beklediler. Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah “Bunlar Kaşgar halkıdır. İman edip Müslüman olmak için geldiler.” dedi. Hazreti imamlar “Ey Yusuf Kadir Hân Gazi! Onlara sor. Kendi istekleriyle mi iman ediyorlar yoksa mecbur kaldıkları için mi?” dedi. Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah “Ey insanlar! Ne diyorsunuz?” dedi. Kaşgar halkı “Biz nesil evlat arzuluyorduk. Allah’a şükür. Şimdi nasıl Müslüman olmayalım? Artık isteğimiz gerçekleşti.” dediler. Hazreti imamların dualarının bereketinden hepsi kendi varlıklarından haber aldılar. Hazreti imamlar [Kaşgar halkının] Müslümanlıklarını kutladılar. Şehir halkı istediği gibi yaşamaya başladı. Ayrıca Kaşgar halkı uzun süre hazreti imamlara **[7b]** hizmet etti. Bir müddet sonra hazreti imamlar Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah’ı Kaşgar şehrine padişah yaptılar ve “Ey Yusuf Kadir Hân Gazi! Biz [bir] yerde şehit olacak olursak bizim cenazemiz pislik içinde kalmasın. Mumu kandili yakıp vakıf kurup bize dua edin. Vakfa hizmetliler görevlendirin.” diye vasiyet ettiler.

Sonra Yarkent tarafına yöneldiler. Yarkent’e vardıklarında birkaç evlik kişinin oturmuş hayıflanmakta olduklarını gördüler. [O kişiler] önceden haberleri olduğu için onları karşıladılar ve onlara birçok hediye ve ikramlarda bulundular. Hazreti imamlar onları Müslüman yaptılar ve ardından onlar için duada bulundular. Onlar da [bu duaya] “âmin” dediler. Duadan sonra “Kaşgar bölgesinin başkenti burası olsun.” diyerek hayırlı olsun dileklerinde bulundular. Sonra Maçin²⁸ (= Hoten)’e doğru hareket ettiler. Yolda birçok kişiyle karşılaştılar. Onları da Müslüman yaptılar. Maçin’e ulaşmadan bir yere yerleştiler.

Hikâye: Hazreti İmam Şakir Padişah, birkaç bin askeriyle ilerliyordu. **[8a]** Kum şehrinde Çoktı Reşid Nukte Reşid’in bin adamı vardı. Hazreti İmam Şakir Padişah [henüz] çocuktı. Bu kâfirler önlerini kesip harbettiler. Hazreti İmam Şakir Padişah’ı Kum şehrinde şehit ettiler. Askerler padişahın adamlarını ortaya alıp hepsini öldürdü, ancak bir tanesi kaçıp Çoktı Reşid Nukte Reşid’e haber verdi. Şöyle dedi: Ey padişahım! Bir bölük asker gelip adamlarını öldürdü. Ben kaçıp kurtuldum.” Çoktı Reşid’e aydınlık dünya karanlık oldu. Etrafa adam gönderdi. Şehri iyice donatıp beklemeye başladı.

İmamlar Hazreti İmam-ı Şakir Padişah’ı Kum şehrinde defnettiler. Cenaze işlerini görüp Maçin şehrine hareket ettiler. Şehrin yakınlarına gelip yerleştiler. Kâfirler bu askerlere şaşırdı. Çoktı Reşid’in bir büyücüsü vardı. Şöyle dedi: “Ey padişahım! Neden böyle üzülüyorsunuz? Şehri görse de görmese de alabilir mi?” Çoktı Reşid “Ey vezir! Bu ne demektir? Şehir [karşıda] görünüp duruyor.” **[8b]** Büyücü şöyle dedi: “Bu askerler her ne kadar burada olsalar da ben şehri gizlerim.” Çoktı Reşid azametle oturdu. Bütün kâfirler [bu duruma] sevindiler ve mutluluk davulları çaldırdılar. Sabah oldu. Hazreti imamlar sabah namazını kıldılar ve “Ey dostlarım! Bu kâfirlerin arasına bir kişi girsin. Müslüman olacaklar mı yoksa olmayacaklar mı? Müslüman olmayacaklarsa savaşılim. Eğer Müslüman olacaklarsa Müslümanların kanını akıtmak doğru olmaz.” diye emrettiler. “Kişi girsin.” diyerek bir kişiyi görevlendirdiler. [O kişiye] şöyle dediler: [Aralarına] girip [onlara] şöyle söyle: Bu

²⁸ Uygun efsanelerinde Hoten bölgesine Maçin adının verildiği görülür (İnayet, 2007: 1183).

gelen kişi Hazreti Muhammed Mustafa (s.a.v.)'in çocuklarıdır. Mübarek isimleri Hazreti İmam-ı Nasreddin, İmam-ı Muineddin, İmam-ı Zuhreddin, İmam-ı Kivameddin'dir. Bu Maverâünnahr'ı ve Kaşgar bölgesini fethetmek için yüz kırk bölük askerle geldiler. Sen [aralarına] girip o kâfirlere, sadaklarını boyunlarına asıp benim huzuruma gelmelerini ve iman etmelerini söyle. Eğer iman etmezlerse Çoktî Reşid başta olmak üzere bütün kâfirleri öldürüp çocuklarını [...] ²⁹ edip şehri yıkacak. Bu sözleri duyan kâfirlere aydınlık dünya karanlık oldu. Yaşlılar endişeyle “Dinimizden dönmeyiz. **[9a]** Eğer savaşırsak [bunun] sonucu ne olur?” dediler. Uçatlık şehrinde bir büyücü vardı. Gelip “Ey padişahım! Size ne oldu da böyle üzülüyorsunuz?” dedi. Çoktî Reşid “Ey vezir! Bu gelen askerler elçi gönderdi. Ne dediğini anlamıyorum.” dedi. Bu büyücü şöyle dedi: Bir bir ölürüz, dinimizden dönmeyiz. [Elçiyi] aşağılayıp göndermek gerekir. Sonra “Benim kırk bir öğrencimin sığacağı kadar baktır rengi bir çadır kursunlar. Bunun çaresini ben bulurum.” dedi. Hemen elçiyi aşağılayıp gönderdiler. Yeşil bir çadır diktiler. Mumların önünde kırk bir büyücü toplandı. Kısacası elçi döndü ve kâfirlerin söylediği sözleri bir bir anlattı. Hazreti imamlar öfkelenildiler ve Şah Kasım Üveysî'ye “Siz gidip Seyyid Celaleddin-i Bağdadî'ye söyleyin. Kendi askeriyle şehrin bir tarafından savaşa girsinler. Yine bir taraftan Sultan Sencer-i Kasanîler kendi askeriyle savaşa başlasınlar. Yine bir taraftan ordunun **[9b]** süpürgeçlerinin (destek kuvvetlerinin) ileri gelenleri yemenî başlıklarıyla yüz kırk dört seyis, zurna ve davullarını çalsınlar. Kahraman yiğitler padişah elbiseleri giyip kılıçlarını kınlarına sokup yeri göğü inleterek kendinden geçercesine savaşmak için hazırlansınlar.

Şehir kayboldu. Büyücülerin büyü yaptığını anladılar. Hazreti imamlar temiz ruhlara yöneldiler. [dua ettiler.]. Şehir yine göründü. Civardan at gönderiyorlardı. Şehir yine kayboldu.

O gün geçti. Hazreti imamlar tekrar temiz ruhlara dua ettiler. Sabah oldu. Şehir yine göründü. Savaş davulu çaldılar. Kahraman yiğitlerin atlarıyla savaşa girmeleriyle beraber şehir yine kayboldu. Bu şekilde bir müddet Çin şehrinin içinde beklediler. Sonunda Çoktî Reşid Nukte Reşid bütün askerleriyle birlikte bir gece kaçıp gitti. Yiğitler atlı asker gönderelim, savaş yapalım, diye bakarlarken şehrin kaybolmadığını gördüler. Zorlukla şehrin önlerine geldiklerinde şehirde çok az kişinin kaldığını anladılar. Bir kişiyi yakalayıp sordular: Bu vakte kadar şehir görünmüyordu. Bu gün kaybolmuyor. **[10a]** Bunun nedeni nedir? O kâfir “Ey padişah oğulları! Kâfirler büyü yapıp şehri görünmez kılıyorlardı. Çoktî Reşid Nukte Reşid bu gece dağa kaçtı. Büyücüler büyü yapmadı. Şehir onun için kaybolmuyor. Uçatlık halkı da birlikte gitti. Beni bırakın. Benim gibi aciz [kişi] bu şehirde çoktur.” dedi. Bırakmadan [o kişiyi] hazreti imamların huzuruna getirdiler. “Ey kâfir! İman et.” dediler. [O kişi] iman etti. Sordular: Çoktî Reşid kaç kişiyle kaçtı? O kişi “On iki bin kişiyle gidiyordu.” diye cevap verdi. “Onlar gitti fakat bir o kadar kişi de şehir de kaldı.” dedi. Hazreti imamlar “Kalan kişiler Müslüman olurlar mı yoksa [bizimle] savaşırlar mı?” diye sordular. O kişi “Ey padişahım! Ben savaşıp savaşmayacaklarını veya iman edip etmeyeceklerini bilmem.” dedi. Yine sordular: [Kalanların] başı kimdir? O kişi “Halhal Maçın diye acayip bir kâfir vardır. O zayıftır, ancak ona tabi olanlar güçlü kâfirlerdir.

Kısacası hazreti imamlar “Şehre bir kişi gitsin. Bakalım ne cevap verecekler? Buna göre hareket edelim.” dediler. Orada Kaytos-ı Magribî adında bir Müslüman vardı. O “Ben gideyim. Müslüman olurlarsa geri döner gelirim. Olmazlarsa ben de **[10b]** orada kalırım. Bundan anlayın.” dedi. “Şehre git.” dediler. O kişi gidip şehre girdi. Halhal'ın evine gitti. Halhal onu görünce “Nereden geliyorsun?” diye sordu. Kaytos-ı Magribî “Beni yedi cihanın padişahı gönderdi. [...] ³⁰ iki gün içinde çıkıp Müslüman olsun. Eğer olmazlarsa tutup çık, dediler. Ondan dolayı geldim.” dedi. Halhal'a aydınlık dünya karanlık oldu. Halhal “Tutun bunu.” dedi. Halhal'ın üç yüz yiğidi vardı. Dört taraftan saldırdılar. Kaytos-ı Magribî nara atarak “Allahu ekber, her kim beni biliyorsa bilsin. Bilmiyorsa ben Kaytos-ı Magribî'yim.” diye bağırды, eline hançerini aldı, Halhal'ın yanındaki üç yüz yiğidi öldürdü.

²⁹ Metinde okunmamaktadır.

³⁰ Metinde “larını” şeklinde olup kelimenin yanlış ya da eksik yazıldığı düşünülmektedir.

Halhal bu hâli görünce avazı çıktığı kadar bağırdı. “Tutun.” diyerek dört taraftan atıldılar, ancak tutamadılar. Halhal’ın evinden bir kılıç alıp savaşa savaşa düz bir yere geldiler. Kaytos-ı Magribî yine bir nara attı: Allahu ekber, canım Hazreti İmam-ı Nasreddin! Her kim beni biliyorsa bilsin. Bilmiyorsa ben Kaytos-ı Magribî’yim.” Tekrar “aman” diyerek kendini askerlerin arasına atıyordu. Kaytos-ı Magribî’nin durumunu hazreti imamlara haber verdiler. Hazreti imamlar hemen Sultan Şah **[11a]** Kasım-ı Üveysî’ye bakıp “Kaytos-ı Magribî’ye yardım edin.” diyerek Şah Kasım-ı Üveysî’yi bin yedi yüz askerle alelacele şehre gönderdiler. Şehirde büyük bir karmaşa olduğunu gördüler. Şehrin kapısını parçalayıp girdiler. Şehrin bir tarafından da “Ben Şah Yemenî diyerek Yemenîler ve yedi yüz asker girdi. Çok şiddetli bir savaş oldu. Yine şehrin bir tarafından Said-i Kumî, Kum halkı ile birlikte girdi. Halhal’ın beş yüz yiğidi vardı. Üç yüz yiğit öldürüldü. Kalan yiğitleri Müslüman olmayı kabul edecek oldular. Sultan Şah Kasım-ı Üveysî, Kaytos-ı Magribî’ye “Sabredin. İnsanı öldürmek kolaydır, diriltmek zordur. Belki Müslüman olurlar. Eğer Müslüman olmazlarsa yine savaşırsınız.” diye seslendi. Geri dönüş davulu çalarak tekrar yerlerine döndüler.

Hazreti imamlar “Ey Sultan Şah Kasım-ı Üveysî! Kaç kişi şehit oldu? Kaç kâfir öldü?” diye sordular. Sultan Şah Kasım-ı Üveysî “İki yüz yirmi garip şehit oldu. Yüz altmış kâfir öldü.” dedikleri sırada Halhal, şehir halkı ile birlikte sadakları boyunlarına asılmış olduğu hâlde gelip hazreti imamların ayaklarına kapandı. Hep birlikte iman **[11b]** ettiler. [Hazreti imamlar] Halhal’ı Çin şehrine padişah yaptılar ve bütün dostlarıyla birlikte döndüler. Sabah olurken hepsi namazını kılmış oturuyorlardı. Halhal bütün efradıyla birlikte çeşit çeşit hediyelerle gelip “Ey padişahım! Uçat adında bir şehir var. Oranın halkı dilde Müslümandır ancak dinen Müslüman değildir. [Onlar] casusluk yapıp kaçan kâfirlerin arkasından mektup göndermektedirler.” diyerek hazreti imamlara [durumu] arz ettiler. Hazreti imamlar hemen Çokta Reşid Nukte Reşid’in peşine düştüler. Birçok şehir, ülke yer geçtiler. [Bir ara yolda] ellerine aldıkları taşı birbirlerine atmaya başladılar. Taş yere düştü. Birisi [atından] inip taşı almak istedi. Hazreti imamlar “Bırakınız. Taşın düştüğü yer azizdir.” dediler.

Hazreti imamlar yine birçok şehir, yer geçip dolaştıkları sırada önlerine bir kâfir çıktı. O kâfirin, devesine birçok eski ayakkabıyı yüklemiş olduğunu gördüler. “Ey kâfir! Nereden geliyorsun?” diye sordular. Kâfir “Ben Çokta Reşid’in tebasıdanım. Onlarla gitmeyip bu gördüğünüz ayakkabılar eskিয়েnceye kadar yol geldim.” dedi. “Başını **[12a]** aç, görelim.” dediler. Başını açtı. Baktıklarında kâfirin yola yeni çıktığını anladılar. Hemen onu taş yağmuruna tuttular. Devesi ile taş altında kaldı.

Yine birçok şehir geçtiler. Bir yer gördüler. Hazreti imamların önünden Sultan Şah Kasım-ı Üveysî bin kişiyle gelip savaştı. Hazreti imamlar gelince kâfirler kaçıp gitti. Hazreti imamlar kâfirleri kovalaya kovalaya bir nehre vardılar. “Ey Müslümanlar! Şimdi biz eğlenceye çıktık.” diye diye kâfirleri aradılar ve buldular. [Kâfirler] taşlarla şehir yapmışlar. Onca savaşa rağmen başarılı olamadılar. “[Sonunda] buranın suyunu kesersek alırız.” diyerek bir casus yakalayıp bunu nasıl yapabileceklerini sordular. Casus çaresiz kalıp konuştu: Onlar suyu su kaçırmaz arkla nehrin dibinden almaktalar. Arkın ağzı bulunup kapatılırsa şehri almak kolay olur.” dedi. O an [bir] yaprağı yere diktiler. Bir ağaç belirdi. Elmaya benzeyen o ağaçtan birçok meyve alıp nehre attılar. Bu elmalar gidip bir yere toplandı, arkın ağzını kapattı. Uzun süre savaşmadılar. Bir gece seher vakti hazreti imamlar şöyle dediler: Bizim **[12b]** tarafımıza doğru güney tarafından bir koku geliyor. Gidip arayıp [bu kokunun kaynağını] bulalım. Bunlar kimlerdir? Ertesi gün atlarına bindiler. Güneye doğru hareket ettiler. Gidip İmam-ı Mehdî’nin yerine geldiler. Görüştiler. [Mehdî’ye] birçok iltifatlarla bulundular. İmam-ı Mehdî “Bu yaptığınız hizmetler için teşekkür ederim. Bize [buradan] çıkmaya izin yok. Ben [Sizin için Allah’a] yöneliyorum.” diyerek duada bulundu. Sonra kuzeye doğru hareket ettiler. Gidip İmam-ı Cafer-i Tayyar’ın yerine geldiler. Onlar “Ey kardeşim! Siz kimsiniz?” Hazreti İmam-ı Cafer-i Tayyar, “İmam-ı Cafer-i Tayyar’ım. Hazreti Peygamber (s.a.v.)’in

alemdarlarındandı. Uhut savaşında şehit olmuş³¹, başımı elime alıp havada uçarak gelip bu diyara yerleştim. Benim buraya gelmemin sebebi, Hazreti Peygamber'in 'Kaşgar bizim neslimizden kişilerce fethedilecek.' sözüdür. İşte o zaman ben de [fethe] yardım edeceğim. **[13a]** Bundan dolayı buraya gelip yerleştim." dedi. [Devamında ise] "Biz de yardım ederiz. Sizin de yeriniz bu diyardadır." diyerek kayboldu. Hazreti imamlar sert bir ah çektiler. Alemlerini çekip dua ve tekbirlerle yerlerine geri döndüler. Askerler toplandı, hazreti imamları kutlayarak "Ey padişahım hazretleri! Gittiklerinde kâfirlerin kalesinden davul sesi geliyordu. Bugün birkaç yiğit gittiler. Kâfirler kaçıp gitmişlerdi. Bir sıra devenin kuyruğuna bir davul bağlamışlardı. Deve kuyruğunu salladıkça davuldan ses çıktı." dediler. Hazreti imamlar, Şah Kasım-ı Üveysî'ye "Siz kendi askerinizle arkasından gidin." dediler. Sultan Şah Kasım-ı Üveysî arkasından gitti. Birçok şehir yer geçtikten sonra bir ovaya geldiler. O ovanın bir ucunda kalabalık bir kâfir grubu saklanmış beklemekteydi. Sultan Şah Kasım-ı Üveysî'ye hep birlikte saldırdılar ve onu şehit ettiler. Hazreti imamlar hızlıca yetiştiler. Gördüler ki Şah Kasım-ı Üveysî şehit olmuştur. Askerleri ise pirleriyle birlikte kendinden geçmiş bir şekilde **[13b]** savaşmakta. Hazreti imamlar bu durumu görünce çok üzüldüler. Hazreti Sultan Şah Kasım-ı Üveysî'yi oraya defnettiler. Tekrar "Biz burada yerleşelim. Burası gözümüze kana gark olmuş görünüyor." dediler. Kâfirlerin askerleri bir tarafa, İslam askeri bir tarafa yerleşti. Hazreti imamlar temiz ruhlara yöneldiler. İşin yakında olumlu neticeleneceği işareti geldi. Sabah olup hazreti imamlar sabah namazını kıldıktan sonra kâfirler saf tuttu. O gün çok şiddetli çarpışmalar gerçekleşti. Müslümanlar çok fazla şehit verdi. Geri dönüş davulu çaldılar. Dönüp yerlerine geldiler. Sabah oldu. Kısacası imamlar "Asker toplansın. Demiri tavındayken dövelim." diye emrettiler. Kâfirler o gün gelip saf tuttular. Kaytos-ı Magribî kendi askerleriyle saldırdı. Çok şiddetli savaş oldu. Müslümanlar çok fazla şehit verdi. Akşam oldu. Dönüp yerlerine gittiler. Geceleyin iki bey belirdi. Hazreti imam okunu yayını alıp tam atacakken birisi "Köpek de olsa yaşasın." diyerek ona engel olmaya çalıştı. Ancak o casustu. At derisinden yapılmış bir kıyafet giymiş, farklı bir elbiseyle kendini gizlemişti. **[14a]** [Bu kişi] o gece askerlerin silahlarına kum doldurmuş, kılıçlarının kılıflarına yapışkan sürmüş, yayın cilesini³² ve üzengilerin sağ ayaklarını kesip atmıştı. Sabah oldu. Namaz için ezan okudular. Kâfirler saf tuttu. Hazreti imamlar yüz yetmiş safla namaza durdular. Kısaca, şöyle bildirilmiş, Allahu Teâla'nın takdiri şöyle cereyan etmiştir: Hazreti Hoca Abdullah-ı Allam önde imamlık yapıyordu. Namazı kısa süre okuyarak kılmak istedi; ancak Bakara süresinden başka hiçbir sureyi hatırlayamadı. Ancak son rekâta hatırlayabildi. Namaz bitinceye kadar kâfirler Müslümanları şehit ettiler. Yüz yetmiş saf kişiden sağ omuza selam verene kadar üç saf kişi kaldı. Sol omuza selam verinceye kadar bir buçuk saf kişi kaldı. Hazreti imamlar bu duruma öfkelenip "Kâfirlerin kanını nehir gibi akıtmazsam, kanlarını üzengiye çıkartmazsam, atların yularlarını yığmazsam" diye yemin ederek atlarına bindiler. Baktılar ki üzengi yok. Kılıç kılıfa yapışmış, yayın cilesi yok. Silahların içine kum doldurulmuş. "Ya Allah!" diyerek atlarına bindiler. O gün yedi gökyüzünün yedi meleği [bunu] görmeye geldi. Yer titredi. Hazreti imamlar ilahi bir vecdle kâh sağ kâh sola kâh solu sağa karıştırıp, kâh baygın kâh **[14b]** kendinde, gözlerini göğe dikip, dualar ederek öyle savaştilar ki kâfirlerin kanı Müslümanların kanına karıştı. Nehir gibi kan aktı. Kan üzengiye çıktı. Ancak öğle namazı vakti girmişti. Hazreti Celaleddin-i Bağdadi'nin, kâfirleri güneye doğru kovalamakta olduğunu gördüler. Hazreti imamlar buna bakarak namazı eda edelim diye düşündüler. Abdest aldıkları yerde bir kuru ağacı kesip yere sapladılar. Ağaç o an yeşerdi. Şeyh Celaleddin-i Bağdadi bir ovaya vardı. O ovada kâfirler toplanarak Sultan Şeyh Celaleddin-i Bağdadi'yi şehit ettiler. ".../ 'Biz zaten bu dünyada Allah'a kulluk için varız. Elbette O'na döneceğiz.'" ³³ Kendi askerleriyle kâfirleri kovalayıp dağ tarafına doğru hareket ettiler. Hazreti imamlar namaza durdular. Kâfirlerin gizli bir yerde bin adamı vardı. Bir gün kâfirlerden biri gelip

³¹ Burada verilen bilgi yanlıştır. Cafer-i Tayyar Uhut savaşında değil Mute savaşında şehit olmuştur (Hişam, 1955: 388; Sa'd, 1968: 130; Cafer, 1969: 39).

³² Yayın ortasına konulan ipek parça (Ünlü, 2013: 209).

³³ Bakara 156: ".../ 'Biz zaten bu dünyada Allah'a kulluk için varız. Elbette O'na döneceğiz.'" derler (Öztürk, 2016: 58).

hazreti imamların seyisiyle arkadaş oldu. Bu haramzade sordu: Hazreti imamlara kılıç balta işlemiyor. Bunun sebebi nedir? Bu seyis şöyle cevap verdi: Hazreti imamlara namaza durduklarında kılıç balta işler. Diğer zamanlarda işlemez. Kaza ve kader buydu ki o kâfir vakti fırsat bilip hazreti imamları **[15a]** secdede oldukları sırada koyun gibi boğazladı. “/.../ ‘Biz zaten bu dünyada Allah’a kulluk için varız. Elbette O’na döneceğiz.’ derler.” Sonra tuğu almak için saldırdı. Büyük bir mücadeleyle tuğcunun elini kesti, ancak tuğcu tuğu vermedi, dizleriyle tuttu. Dizlerini de kesti, boynuna kıstırdı. Boynunu da kesti. Tuğ havaya yükselerek uçup gözden kayboldu. Güneş tutuldu. Dünya karanlık içinde kaldı. Gökten ses geldi. Yerden toz kalktı. Kâfirler Maçın’e doğru gittiler. Bu şekilde üç gün geçti. Sonra dünya aydınlandı. Askerlerden kalanlar toplandılar. Kırk bir kişi kalmıştır. Bu kırk bir kişi başlarına topraklar saçıp hazreti imamların mübarek ayaklarına yüzünü gözünü sürüp ilkbahar bulutu gibi hıçkırığa hıçkırığa ağladılar. Kâh kendinden geçerek kâh kendine gelerek şöyle dediler: Ey padişahım! Keşke sizin önünüzde can verseydik de bu hâli görmeseydik. Biz [şimdi] ne yapacağız? Medayin’e dönsek bunca askerden ayrılırsak onlara ne diyelim nasıl cevap verelim? Burada yaşasak garipliğe yalnızlığa nasıl tahammül edelim?” diye içlerini döktüler. O sırada ansızın “Şehrin gözünden kaybolup bizi çevreleyerek gelin. Kim İslam’a zarar verecek olsa sizler onu yok ederek İslam’a yardımcı olun.” **[15b]** diye bir ses geldi. Kırk kişi şehir halkının gözünden kayboldu. Bir kişi kaldı. Onun adı Hızır Baba idi. O devirde kırk yaşına girmişti. Hazreti imamlar ile onun anası Maveraünnehr’den hamileyken gelmişti. Hazreti imamlar bir gün ona “Sen bizim kabir muhafızımız ol.” dediler. O zaman Hazreti Hızır Baba yalvararak “Ey padişahım! Ben ne yapayım? Her yerde garip durumdayım.” dedi. “Senin bizim kabir muhafızımız olacağın müjdelendi. Gidip Yusuf Kadir Hân Gazi’ye söyle. Biz ona vasiyet etmiştik. “Biz nerede şehitlik şerbetini içersek bizim bedenimiz ortada kalmamasın. Bizim kazanımızı kaynatıp tuğ ve alemler bağlayarak ihsanlarda bulunun. Ebedi istirahatgahımızı mamur edip görevliler tayin edin ve gelen ihtiyaç sahipleri bize dua etsinler. Biz [her daim] hazır oluruz.” demiştik. Bu müjdeyi aldıktan sonra Hazreti Hızır Baba ağlaya ağlaya Kaşgar’a doğru gitti. Varıp Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi’ye durumu anlattı. Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah hemen atına bindi. Geceli gündüzlü [uzun bir yolculuktan] sonra hazreti **[16a]** imamların mübarek başlarını vücutlarından ayrılmış olarak gördü. Bayıldı, tekrar kendine geldi. [Hazreti imamların] başları kan deryası içinde durmaktaydı. İnsan ölülerinin nehir taşı gibi yattığını gördüler. [Bunların] Müslüman mı kâfir mi olduğunu anlayamadılar. Şaşırdılar. Dua ettiler. “Ey Allah’ım! Müslümanların bedenlerini kâfirlerin bedenlerinden nasıl ayıralım? Sen her şeyi bilensin.” diyerek secdeye kapandılar. O an bir su belirdi. Dağlardan su akmaya başladı. Gökten yağmur yağdı. [Bu su] Müslümanların yüzünü kibleye doğru çevirdi, kâfirlerin bedenlerini ise yüz üstü döndürdü. Kâfirlerin başlarını da sürükleyip gitti. Sonra [Yusuf Kadir Hân Gazi] hazreti imamların mübarek bedenlerini sandığın içine koydular. Diğer Müslümanları da defnettiler. Dağın önüne kadar getirip bütün şehitleri defnettiler. Tuğ ve alemler bağlayıp [orayı] bir türbe hâline getirerek taziye de bulundular. Hazreti Baba’yı oraya görevli olarak tayin ettiler. Kırk aileyi de oranın sorumlusu olarak tayin ettirler. Mum ve kazan getirip koydular. “Hazreti imamların her birisi için bir yer belirleyip **[16b]** “Onlara dua ediniz, tekbir getiriniz. Kaşgar bölgesinin bütün dua edenlerinin [duaları] hazreti imamların kazan[cı]larına ve görevlilerine olsun.” dediler. Birçok ihsanlarda bulundular. “Allah’ın hakkı olan zekâtın onda birini sizlere verdik. Dua edin, tekbir getirin.” diyerek Kaşgar’a doğru yola koyuldular. Tarih üç yüz doksan altıydı. Zilhicce ayının onu, pazartesi günüydü.

Hazreti imamlar şehitlik şerbetini içtiler. Hazreti Yusuf Kadir Hân Gazi Padişah her yıl gelip hazreti imamların kabirlerini ziyaret eder, birçok duada bulunup dua alır, kazanlarını kaynatır, mumlarını yakar, [onlardan] yardım ister, tekbir getirir [tekrar] geri dönerdi. Şöyle derdi: Kim bir ihtiyacı olduğunda [hazreti imamların] mübarek kabirlerini ziyaret eder, diğer ziyaretçileri mutlu eder, kazanlarını kaynatır, mumlarını yakar, duada bulunursa kıyamet günü o müminlerin hazreti imamların tuğ ve alemlerinin altında yer bulacağına hiç şüphesi olmasın. Kim imamlara düşman olursa dünyadan imansız olarak gider. Kıyamet günü yüzü kara olur. Hazreti Muhammed Mustafa

(s.a.v.)’in şefaatinde mahrum kalır. Kim bu imamların tezkirelerini [17a] okuyup işitir, gözyaşları içinde duada bulunursa ahirete güzel bir imanla gider inşallah. Âlemlerin Rabb’i, rahmetinle ey merhametlilerin merhametlisi!

4. Sonuç

Türklük bilimi literatüründe Türklerin İslamlaşma sürecini anlatan *Tezkire-i Satuk Bugra Hân*, *Menâkıb-ı Satuk Bugra Hân*, *Bugra Hânlar Tezkiresi* vb. pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu tür eserlerden biri de “*Dört İmam*” efsanesidir. Eserde yer ve kişi adlarının tarihî gerçekliği bulunmaktadır; ancak zaman zaman olağanüstü olayların da görülmesi hikâyeyi efsane boyutuna taşımaktadır.

Efsanenin merkezinde döneminde öne çıkan Nasreddin, Zuhureddin, Kıvameddin, Muineddin adlarında dört kişi bulunmaktadır. Bu dört kişi, Karahanlı hühümdarı Yusuf Kadir Hân (1026-1032) döneminde Kaşgar, Yarkent, Hoten, Uçatlık şehirlerinin fethine yardımcı olmuşlardır.

Efsanenin bugün Çağatay Türkçesiyle yazılmış 4 nüshası bulunmaktadır. Ayrıca eser Yeni Uygur Türkçesiyle 2006 yılında Sincan Halk Neşriyatı tarafından çıkarılan Uygur Halk Efsane Rivayetleri, Kök Yalılık Böre dergisinde de yayımlanmıştır. Eserin Çağatay Türkçesiyle yazılmış nüshaları Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümünde bulunmaktadır. Bu nüshaların, dil özelliklerine bakıldığında XVIII. yüzyılın sonlarında başka bir deyişle Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devrinde kaleme alındıkları söylenebilir.

Bu çalışmada incelenen nüsha, İngiltere Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Ms. Ind. Inst. Turk 8’de *Tezkire-i Satuk Bugra Hân* adıyla kayıtlı eserin 50. ila 65. varakları arasında tespit edilmiştir. Eserin yazarı Molla Hacı’dır. Eser *Tezkire-i Satuk Bugra Hân* ile birlikte toplam 65 varaktır.

Eserin özgün dil özellikleri şunlardır³⁴:

1. **“b, p, f” Dudak Ünsüzlerinin Durumu:** Metinde bu ünsüzlerin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür: **b > p:** *pik* “bey” 13b/13; *Pildiler*. “Bildiler.” 9b/5; *Pitdiler*. “Yazdılar.” 2b/4; *pi-hüş* “baygın” 15a/10, 16a/1; *pi-tâkat* “güçsüz, kuvvetsiz” 8a/13. **p > f:** *Tafılar*. “Buldular.” 7a/13; *tofraqlar* “topraklar” 15a/8; *Feydâ boldı*. “Belirdi, ortaya çıktı.” 3b/15; *fulâd* “çelik” 6a/11.

2. **e > i:** Metinde kapalı e ünlüsünün durumunu imlaya bakarak tespit etmek güçtür. Bazı kelimelerde bu ünlünün tekabül ettiği ses (ə) ile gösterilirken bazı kelimelerde hiçbir işaret bulunmamaktadır. Bu nedenle metnin çevriyazısında metin esas alınmış, herhangi bir özel işaretleme yapılmamıştır. **Ses değişiminin tamamlandığı düşünülen örnekler şunlardır:** *Bar idi*. “Vardı.” 8a/1; *Hüb imes*. “Güzel değildir.” 2b/5, 3a/10, 8b/5, 6; *Didiler*. “Dediler.” 2a/3; *ilçini* “elçiyi” 9a/8; *Kiter*. “Gider.” 16b/14; *tive* “deve” 12a/2. **Ses değişiminin tamamlanmadığı düşünülen örnekler şunlardır:** *keçe* “gece” 9b/12; *Keldi*. “Geldi.” 2b/11; *Ketti*. “Gitti.” 9b/12; *ne* “ne” 2a/15, 2b/1; *Yetti*. “Ulaştı.” 2b/1.

3. **Arapça ve Farsça Kelimelerde Uzun Ünlünün Kısalması:** Metindeki şu kelimelerde uzun ünlü kısalmıştır: *firler* < *pîrler* “yaşlılar, ihtiyarlar” 13a/15; *pi-hüş* < *bî-hüş* “baygın” 15a/10, 16a/1; *tarafdın* < *tarâfdın* “tarafından” 5a/10, 10b/7, 11a/4.

4. **Şüphe Edatı “ekin”:** Metinde iki cümlede rastlanmıştır: *Kelürler mükin yâ yok mu ikin?* “Gelirler mi yoksa gelmezler mi acaba?” 3b/14; *Leşker-i İslâm hem-râh bolur mukin?* “İslam ordusu yola çıkar mı acaba?” 2a/1, 2.

³⁴Çalışmanın “1. Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar” bölümünde ayrıntılı olarak incelenen gramer özellikleri özetlenmiştir. Burada gösterilen örnekler, ilgili bölümden seçilerek alınmıştır. Daha fazla açıklama ve örnek için ilgili bölüme bakılabilir.

5. “-dur / -tur veya durur / turur” Yardımcı Fiillerinin Görünümü: Metinde fiilin ekleşmiş, ekleşmemiş ve düşmüş şekilleri birlikte yer alır. **Ekleşen örnekler şunlardır:** *Āsāndur.* “Kolaydır.” 11a/9, 12a/11; *Bardur.* “Vardır.” 3a/9, 10a/11; *Kāfirdür.* “Kâfirdir.” 10a/12; *Müşküldür.* “Zordur.” 11a/9. **Ekleşmeyen örnekler şunlardır:** *Evlādları tururlar.* “Evlatlarıdır.” 8b/8; *Kaşkar halkı turur.* “Kaşgar sakinidir.” 7a/3; *Kıvāmu’d-dīn tururlar.* “Kıvameddin’dirler.” 8b/9; *Mīrāşımız turur.* “Mirasımızdır.” 3a/11; *Ne turur?* “Nedir?” 2a/15; *Yokturur.* “Yoktur.” 2b/12. **Fiilin düştüğü örnekler şunlardır:** *Ālimsin.* “Ālimsin.” 16a/5; *Kılıç gılāfida yalımleklik.* “Kılıç kılıfa yapışmış.” 14a/12; *Uçat dip bir pāre halk bar.* “Uçat adında bir grup insan var.” 11b/3, 4; *Üzengi yok.* “Üzengü yok.” 14a/12; *Yaymān cillesi yok.* “Yayın cilesi yok.” 14a/12.

6. “er- / ir-” Yardımcı Fiilinin Görünümü

Metindeki örneklerde fiilin başındaki “e” ünlüsünün “i”ye tamamıyla dönüştüğü tespit edilmiştir. Bazı örneklerde fiildeki “r” ünsüzü düşmüştür. **“ir-” ile ilgili örnekler şunlardır:** *Andağ irdi.* “Öyleydi.” 2b/6; *Bar irdi.* “Vardı.” 10b/6; *Medāyin’de idiler.* “Medayin’deydiler.” 1b/11, 12; *Yok irdi.* “Yoktu.” 2b/7. **“i-” ile ilgili örnekler şunlardır:** *Bar idi.* “Vardı.” 8a/1, 11a/6; *Hüb imes.* “Güzel değildir.” 2b/5, 3a/10, 8b/5, 6; *Kelip irdük.* “Gelmiştik.” 3b/3; *Küfr-çalāetde idük.* “Küfür ve sapkınlık içindeydik.” 2b/7, 8.

7. **Belirtme Hâli Ekinin Kullanımı:** Metinde ekin zaman ekinin üzerine geldiği üç örneğe rastlanmıştır: *cenk kılurnı* “cenk edeceğini, savaşaacağını” 10a/10; *īmān keltürürni* “iman edeceğini” 10a/10; *Ne dirni pilmesmen.* “Ne dediğini anlamam / anlamıyorum.” 9a/4.

8. **Belirtene Çokluk Sayı Olan Sıfat Tamlamaları:** Türkçede çokluk sayının belirten olduğu sıfat tamlamalarında, belirtilendeki isim çokluk değil teklik olur. Metindeki “*tört imamlar* ‘dört imam’ 2a/10, 11” örneğinde bu durum açıkça görülmektedir.

9. **Zamir n’si:** Metinde az sayıdaki şu örneklerin dışında zamir n’si kullanılmamıştır: *bunlar* “bunlar” 2b/3; *içinde* “içinde” 4b/9, 5b/6; *munça* “bunca, bu kadar” 8a/13, 9a/3, 15a/12; *munda* “burada” 8b/1, 10b/4, 12b/13; *mundağ* “böyle, şöyle” 8b/1; *mundın* “bundan” 2b/12; *şunda* “burada, şurada” 10b/1; *üstinde* “üstünde” 9a/7.

10. **“-Gay” Ekinin İşlevleri:** İncelenen metinde ekin bugüne kadar bilinen gelecek zaman ve emir / istek kipi işlevinin yanı sıra bir yerde geniş zaman işlevine de rastlanmıştır: *Her kim bu imāmların tezkirelerini okup iştirip köz yaşı kılıp du ‘ā ve tekbir kılsalar bu dünyādin āhīretge imān-ı āb-rūy birle bargaylar.* “Kim bu imamların tezkirelerini okur, iştirir, gözyaşı döker ve onlara dua ederse dünyadan ahirete sağlam bir iman ile gider” 16b/15, 17a/1, 2.

11. **“(I)pdUr” Ekiyle Kurulan Şimdiki Zaman:** Çağatay Türkçesinde -p (dUr) + şahıs zamirleri yapısı öğrenilen geçmiş zaman için kullanılır. Ancak bu yapının şimdiki zaman işlevinin de bulunduğu tespit edilmiştir: *Ey Kaşkar halkı! Hāzret-i İmām-ı Nāşuru’d-dīn başlıg tört imāmlar kırk miñ leşker pilen Kaşkar’ı feth kılğalı Māverāū’-n-nehr’din kelipdürmiz.* “Ey Kaşgarlılar! Biz, Hazreti İmam-ı Nasreddin önderliğindeki dört imamlarla birlikte ve kırk bin kişilik ordumuzla Kaşgar’ı fethetmek için Maveraünnehir’den geliyoruz.” 2a/11; *Ne miqdār kişi kelipdür?* “Ne kadar kişi geliyor?” 3a/6; *Ey halāyık! Nime dipsizler?* “Ey insanlar! Ne diyorsunuz?” 7a/8; *Yārkend’ge yetip kördiler kim bir neçe üylük kişi germ aytıp olturupdurlar.* “Yarkent’e vardıklarında birkaç ailenin oturmuş hayıflanmakta olduklarını gördüler.” 7b/8; *Şehr körünüp turunup turup.* “Şehir görünüp duruyor.” 8a/15; *Dinde cāsūzluğ kılıp kaçқан kāfirlerniñ arkasidin nāme iyberipdür.* “Dinen casusluk yapan kişilerin arkasından mektup gönderiyor.” 11b/5; *Tive kıyırığını tebregeñçe kösniñ āvāzi çıkpıdur.* “Deve kuyruğunu salladıkça davul ses çıkarıyor.” 13a/8.

12. **“sa kerek” Yapısının Gelecek Zaman İşlevi:** Çağatay Türkçesinde daha çok gereklilik bildiren yapının, metinde bir cümlede gelecek zaman işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca

ek cümleye gelecek zamanda ihtimal anlamı da katmıştır: *Şāyed ki Müselmān bolsa kerek*. “Belki Müslüman olacak.” 11a/9.

13. “-sA” Şart Kipi Ekinin İşlevi: Metinde şart kipi eki -sA’nın fiilin doğrudan üzerine gelerek geniş zamanın şartını bildirdiği görülmüştür. Metinde çok fazla örneği bulunmaktadır: *‘āciz kelseñizler* “aciz kalırsanız” 2a/5; *ceng kılsağ* “savaş yaparsak” 9a/1; *īmān keltürmeseñizler* “iman etmezsek” 2b/1; *īmān keltürmeseñizler* “iman etmezseniz” 2a/13; *īmān keltürsek* “iman edersek” 2a/15; *īmān keltürseñizler* “iman ederseniz” 2a/12; *ināyeti bolsa* “yardımı olursa” 2a/2; *mededi bolsa* “yardımı olursa” 3a/14; *Muniñ suynı bermeseñizler* “Buranın suyunu kesersek alırız.” 12a/8; *Piz īmān keltürürmiz eger nesl-evlādımız bolsalar*. “Eğer bizim evladımız gibi olurlarsa biz iman ederiz.” 2b/2, 3; *Şol leşker neçe kūn munda tursa men şehri yaşuray*. “Bu askerler her ne kadar burada olsalar da ben şehri gizlerim.” 8b/1.

14. “-GAn” Sıfat-Fiil Ekinin İsim-Fiil İşlevi: Metindeki örnekleri şunlardır. *kalğanlar* “kalanlar” 15a/7; *kelgeni* “geldiği” 3a/9, 3a/10; *kalğanlarını* “yaptıklarını” 3a/15.

15. “fiil tabanı + zaman / kip eki + irse” Yapısı: Metinde *fiil tabanı + zaman / kip eki + irse* yapısının şart veya istek bildiren birleşik fiil işlevinde değil, içinde zaman kavramı barındıran zarf-fiil görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. *Kettiler irse kâfirleriniñ kurganının nekkâre āvâzi kelür irdi*. “Gittikten sonra kâfirlerin bulunduğu yerden davul sesi geliyordu.” 13a, 5, 6; *Ol küni ötti irse hażret-i imāmlar ervāh-ı tayyibege teveccüh kıldılar*. “O gün geçtikten sonra hazreti imamlar temiz ruhlara yöneldiler.” 9b/7, 8; *Uşbu beşāretni taftılar irse Hażret-i Hızır Baba yığlay yığlay be-ṭaraf-ı Kāşkar revān boldı*. “İşte bu müjdeyi aldıktan sonra Hazreti Hızır Baba ağlaya ağlaya Kaşgar tarafına doğru yola çıktı.” 15b/12, 13; *Tañ attı irse hażret-i imāmlar namāzın fāriğ bolğunca kâfirler şaf rāst kıldı*. “Tan yeri ağarıp hazreti imamlar namazı eda ettikten sonra kâfirler saf tuttular.” 13b/5, 6.

16. 2. Çokluk Şahıs Ekinin Fiil Çekiminde ve İyelik Eki Olarak Kullanımı: Emir çekimiyle ilgili örnekler şunlardır: *Bariñizlar*. “Gidin, gidiniz.” 2a/5; *Beriñler*. “Verin, veriniz.” 11a/1; *Çağap bariñlar*. “Çağırıp gelin.” 3a/5, 6; *Diñizler*. “Deyin, deyin.” 3b/8; *Koyaberiñler*. “Salıverin, koyuverin.” 10a/4; *Koyuñlar*. “Bırakın.” 11b/10; *Tekbır kılıñizlar*. “Tekbir getirin.” 16b/1, 16b/4; *Tutuñlar*. “Tutun, tutunuz.” 10b/6, 10b/10; *Yār boluñlar*. “Yardım edin” 15a/15; *Yörüñ*. “Yürüyün.” 13a/10. Fiillerin şart çekimiyle ilgili örnekler şunlardır: *‘āciz kelseñizler* “aciz kalırsanız” 2a/5; *andağ bolsañizlar* “öyleyse” 3b/8; *īmān keltürseñizler* “iman ederseniz” 2a/12; *īmān keltürmeseñizler* “iman etmezseniz” 2a/13. Ekin 2. çokluk şahıs iyelik eki işleviyle ilgili örnekler şunlardır: *Ne ḥāl-iñizler?* “Nasılsınız?” 5b/13; *himmetiñizlerğa* “gayretlerinize” 12b/5.

17. Kelime Kadrosu: Metinde toplam 4533 kelime bulunmaktadır. Bunların 2375’i Türkçe, 1318’i Arapça, 804’ü Farsça, 19’u Farsça + Arapça, 17’si Arapça + Farsçadır. Metindeki kelimelerin yarıdan fazlası (% 52) Türkçe kelimelerden oluşmaktadır. Alıntı kelimeler içinde % 29 oranıyla en fazla pay Arapçanıdır. Metinde Farsça kelimeler % 18 gibi azımsanmayacak bir orana sahiptir. Metnin kısmen dinî bir metin olması Arapça kelime oranını artırmıştır. Bölgenin tarihî dönemde Fars coğrafyasıyla yakınlığı da Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanılmasında etkili olmuştur.

Bu tür tarihî, edebî ve lisani değere sahip metinlerin aktarılması, dil özelliklerinin ortaya konulması Türklük bilimi çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır.

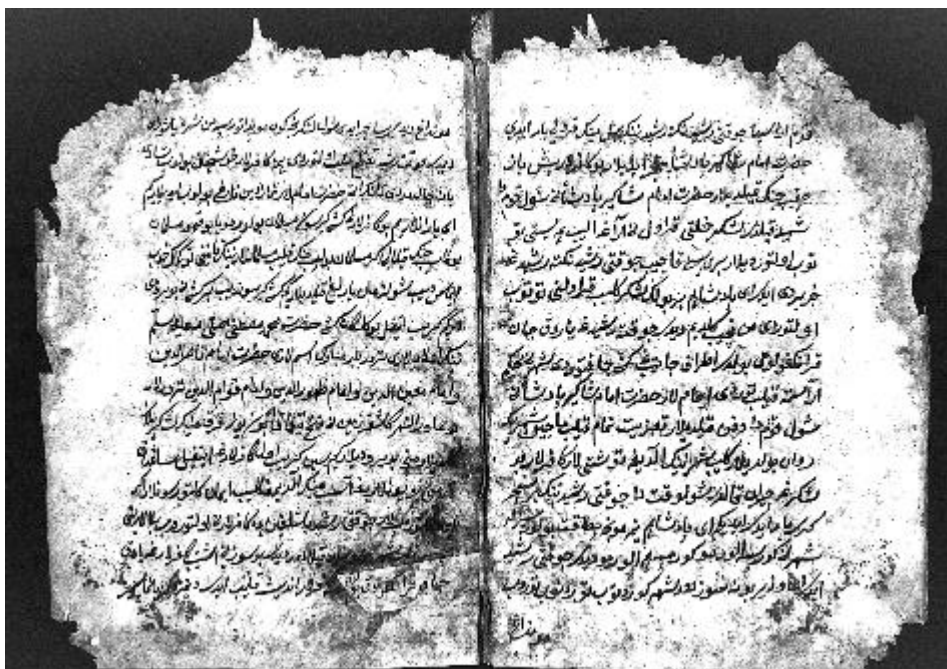
Tıpkıbasım

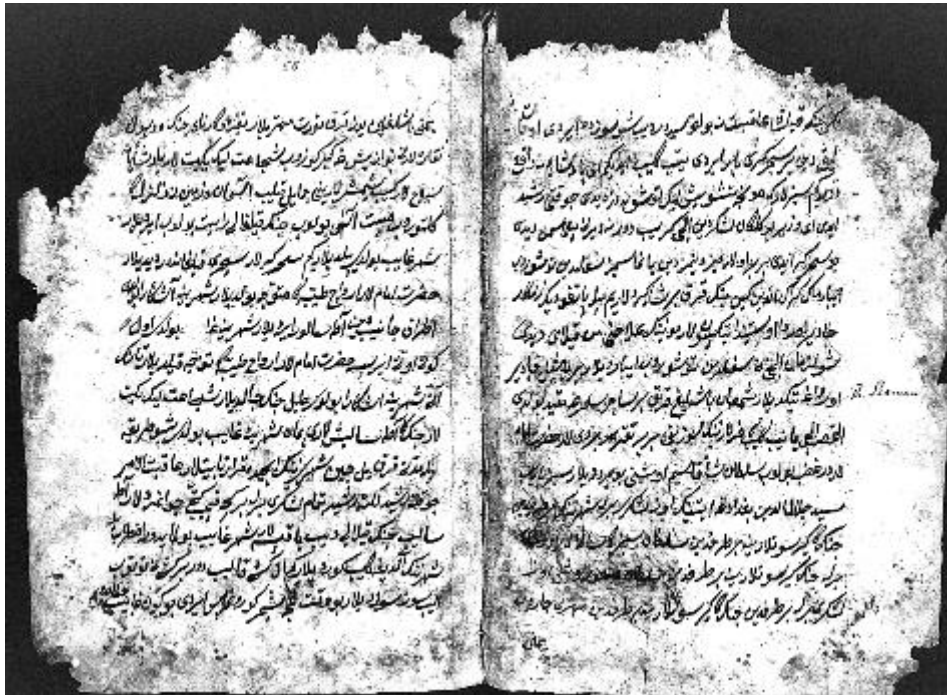
İngiltere Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Ms. Ind. Inst. Turk 8, Tezkire-i Satuk Bugra Hân.

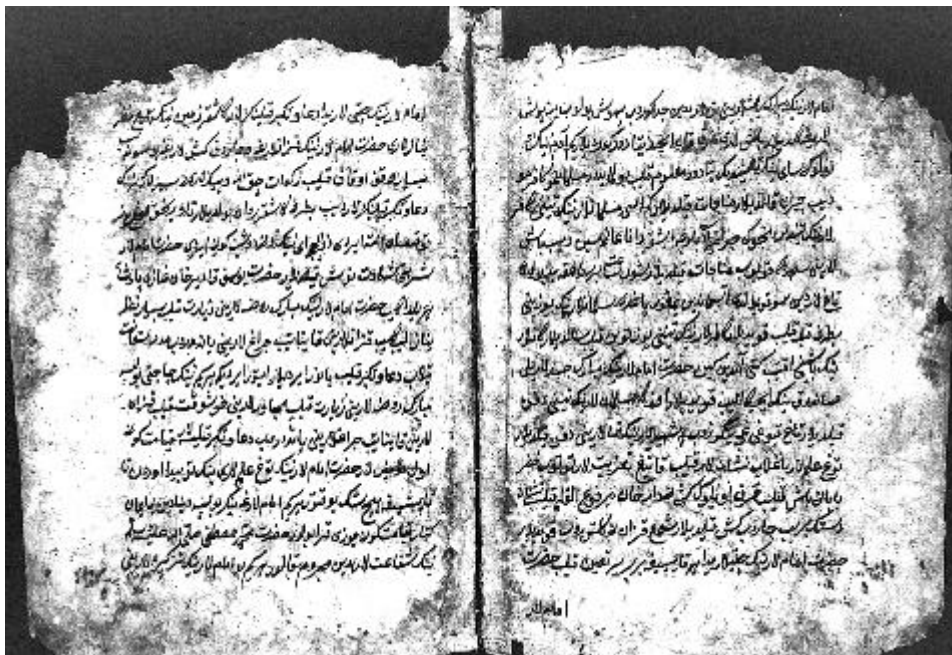

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Haluk vd., (2011), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, (2005), *Yazım Kılavuzu*, 24. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, Reşit Rahmeti, (1987), “Türkçe Metinlerde Kapalı e/i Meselesine Dair”, *Makaleler I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Avcı, Yusuf, (1997). “Özbek Türkçesinde Ünlü Uyumlarına Dair”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz, Sayı: 4, s. 166-172.
- Banguoğlu, Tahsin, (2000), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başdaş, Cahit, (2014), “Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir n’si”, *International Journal of Social Science*, Number: 30, p. 147-161.
- Berbercan, Mehmet Turgut, (2011), “Buğra Tezkiresinden Parçalar (Transkripsiyon-Dil Özellikleri Üzerine Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4, Fall, s. 431-455.
- Berdak, Yusuf vd., (1994), *Sözlük – Özbekistan Türkçesi – Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi – Özbekistan Türkçesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Bodrogligeti, András J. E., (2001), *A Grammar of Chagatay*, Lincom Europa, Languages of the World/Materials 155, Muenchen.
- Cafer, Muhammed (bin), (1967), *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dârü't-Turâs, Beyrut.
- Çağatay, Saadet, (1964), “Türkçede ki < erki”, *TDAY Belleten* 1963, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Dağıstanlıoğlu, B. Erdem, (2012), “Tezkire-i Buğra Han’ın Çağatayca Yazılmış Bir Nüshası (Metin-Dil İncelemesi-Tıpkıbasım)”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall, s. 1313-1393.
- Delice, H. İbrahim, (2007), *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Demir, Necati vd., (2015), *Oğuzname*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Devellioğlu, Ferit, (1997), *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Dilçin, Cem, (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Doğan, Ahmet, (2011), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınevi, Ankara.
- Eckmann, Janos, (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____, (2003), *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Emin, Ehmets vd., (2006), “Töt İmam”, *Uygur Helk Epsane-Rivayetleri, Kök Yahılık Böre*, Şincang Helk Neşriyatı, s. 281-294, Urumçi.
- Eraslan, Kemal, (1970), “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 18, s. 113-124.
- Erdal, Marcel, (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill Leiden, Boston.
- Ergin, Muharrem, (1981), *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul.
- _____, (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım / Yayım / Dağıtım, İstanbul.
- Gabain, A. Von, (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer, (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, Gürer, (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hişam, Abdulmelik (bin), (1955), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır.
- İnayet, Alimcan, (2007), “Divanü Lûğat-it-Türk’te Geçen ‘Çin’ ve ‘Maçin’ Adı Üzerine”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, Fall, s. 1174-1184.
- Karaağaç, Günay, (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- _____, (2013), *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Karahan, Leyla, (1997), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____, (2014), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kanar, Mehmet, (2000), *Farsça – Türkçe Sözlük*, Deniz Kitabevi, İstanbul.
- _____, (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.

- Kocaoğlu, Timur, (2003), “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi”, *Türk Kültürü*, Sayı: 483-484, s. 266-281.
- Korkmaz, Zeynep, (1995), “Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Ünlü Uzunlukları Hakkında”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mutçalı, Serdar, (2014), *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
- Necip, Emir Necipoviç, (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan Çeviren: İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Mustafa, (2016), *Kur'an-ı Kerim Meâli, Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Mürsel, (1995), *Farsça Dilbilgisi*, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Sa'd, Muhammed (bin), (1968), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut.
- Sami, Şemsettin, (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Soydan, Serpil, (2016), “Alî Şîr Nevâyî'nin Leylî vü Mecnûn Mesnevisinde Yer Alan Fiilimsiler”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/4, Winter, s. 845-872.
- Steingass, Francis Joseph, (2005), *A Comprehensive Persian – English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Talat, (1994), “Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları*4, s. 51-66.
- _____, (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- _____, (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Sanat Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Timurtaş, Faruk Kadri, (1994), *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer – Metin – Sözlük*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Uçar, Filiz Meltem Erdem, (2011), “Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, Winter, s. 1891-1898.
- Ünlü, Suat, (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Üşenmez, Emek vd., (2016), *Özbekçe Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul.
- Yakub, Abliz vd., (1990), *Uygur Tilining İzahlik Lugati*, Milletler Neşriyatı, Urumçi.
- Yılmaz Ceylan, Emine, (1991), “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü” *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 151-156.
- Yücel, Bilal, (2017), “Çağatay Türkçesinde -öp Ekli Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine”, *Prof. Dr. Nuri Yüce Armağanı* (1. Baskı) içinde (374-391), Günce Yayınları, Ankara.